

DE PSY- CHO- LOOG

MAANDBLAD NEDERLANDS INSTITUUT VAN PSYCHOLOGEN

JAARGANG 52 • NR 5 • MEI 2017

PSYCHOLOGEN MOGEN NIET MARTELEN: MOGEN ZE WEL MOTIVEREN? • FORUM: VRAGENLIJSTEN ALS HULPMIDDEL BIJ DE DIAGNOSTIEK VAN SOMATISCH-SYMPTOOMSTOORNISSEN • HET LONGITUDINAL INTERNET STUDIES FOR THE SOCIAL SCIENCES PANEL • ESSAY: KIEZEN IN EN VOOR VRIJHEID • INSPIRATIE: LYDIA KRABBENDAM • EENS PSYCHOLOOG, ALTIJD PSYCHOLOOG: PAUL GELDERLOOS • COLUMN DENNY BORSBOOM: DE A.I. VAN AUGUSTINUS

MENNO OOSTERHOFF OVER DWANG

Stap nu over naar de BSI

Meet u de uitkomsten van uw behandelingen (ROM)? Of wilt u daar mee beginnen? Dan is het slim om te gaan werken met een door de Stichting Benchmark GGZ (SBGGZ) goedgekeurd meetinstrument. De BSI wordt door de SBGGZ aanbevolen.

De BSI is een verkorte versie van de SCL-90. De vragenlijst bestaat uit 53 items, die een overzicht geven van de symptomen van psychopathologie bij volwassenen. De ernst en de aard van de klachten worden op basis van negen dimensies in kaart gebracht.

MEER INFORMATIE?

De BSI kan bij iedere benchmark software worden aangevraagd.

Prijs: €0,65 per patiënt. Raadpleeg uw leverancier of neem contact met ons op.

Ga voor meer informatie over de BSI naar www.pearsonclinical.nl of neem contact op via info-nl@pearson.com of 020-581-5500.

De BSI kan zowel afgenomen worden via de pen-en-papiermethode, of digitaal.

Pearson

VAT-E

Visuele associatietest – Extended

Handleiding

Sascha Meyer
Jos de Jonghe

 hogrefe

Visuele associatietest – Extended

Geheugenproblemen en onderpresteren

Voor personen van 18-88 jaar | duurt 15 minuten

De VAT-E is bedoeld voor het signaleren van een episodische geheugenstoornis en ter controle van de symptoomvaliditeit.

Gebaseerd op de afbeeldingen van de vier parallelversies van de veelgebruikte Visuele associatietest (VAT). De VAT-E bestaat uit vier symptoomvaliditeitsschalen, en drie geheugenschalen. Met up-to-date Nederlandse normen.

Te gebruiken in klinische situaties waar onderpresteren of simuleren een rol kan spelen.

De VAT-E is nu te bestellen op www.hogrefe.nl

Meer weten? Kijk op www.hogrefe.nl
of e-mail naar marketing@hogrefe.nl

 hogrefe

- 10 PSYCHOLOGEN MOGEN NIET MARTELEN** – Motiverende gesprekvoering kan leiden tot ethische dilemma's. Beroepscodes geven niet altijd houvast, zoals blijkt uit het APA-schandaal rondom marteling. De aristotelische deugdedthiek kan beter met dilemma's omgaan. Toevoeging van zo'n regel aan de beroepscode geleidt psychologen in gevallen waarin de autonomie beperkt is, aldus Gerard Schippers en Marcel Becker.
- 32 VOER VOOR PSYCHOLOGEN** – In 2007 is het longitudinale LISS-panel gestart, gebaseerd op een representatieve streekproef uit de Nederlandse bevolking. Ze omvat jaarlijkse Core-studies, variërend van studies naar gezondheid tot studies naar politieke voorkeuren. Daarnaast zijn ruim tweehonderd andere cross-sectionele en longitudinale studies bij dit panel uitgevoerd. Peter van der Velden en collega's schetsen de rijkdom aan onderzoeksmogelijkheden middels vijf empirische studies.
- 44 VRAGENLIJSTEN VOOR DE DIAGNOSTIEK VAN SOMATISCH-SYMPTOOMSTOORNISSEN** – De somatoforme stoornissen worden vervangen door de somatisch-symtoomstoornissen en aanverwante stoornissen. Anne van Gilst et al. geven een overzicht van vragenlijsten voor het in kaart brengen van deze maladaptieve reacties op lichamelijke klachten.

Nieuwe inspiratie opdoen?

Onze scholingstips:

- E-learning module DSM-5
- Methodisch werken in de basis ggz
- Masterclass ASS, trauma en eetproblemen
- Congres Stressvol ouderschap van zeer jonge kinderen

10 juni Open dag!

Bekijk alle mogelijkheden op www.rinogroep.nl

RINO GROEP

APANTA-ACADEMY: NÉT EVEN ANDERS

Emotion Focused Therapy (EFT)

Door ISEFT internationaal erkende opleiding tot EFT-therapeut voor Individuals

EFT Level I - Jeanne Watson
2 t/m 5 oktober 2017 (4 dagen)

UNIEK in Nederland:
EFT-aanbod gedoceerd
door grondleggers

EFT Level II - Robert Elliott
9 t/m 11 april + 28 t/m 30 juni 2018 (6 dagen)
+ Masterclass Empathy (3 dagen, maart 2018)

EFT Level III
Start februari 2018 (10 dagen, incl. 2 dagen Focusing)

Los te volgen Masterclasses - Jeanne Watson
• Generalized Anxiety: 6 oktober 2017 (1 dag)
• Empathy & Empathic Attunement: maart 2018 (3 dgn)

Cliëntgerichte Psychotherapie

Binnenkort genaamd: Persoonsgerichte Experiencele Psychotherapie, VCGP/VPEP-erkend

Basisopleiding
Start jaarlijks in januari (7 dagen)

Voorgezette opleiding
Start jaarlijks in september
(7 dagen, incl. 2 dagen Focusing)

Los te volgen
Masterclass
Focusing
22 & 23
september 2017

Apanta-academy staat voor kwaliteit, kleinschaligheid en een persoonlijke aanpak. Onze bij- en nascholingen staan in het teken van het persoonsgerichte, experiencele gedachtegoed: niet de klacht, maar de unieke persoon en zijn beleving staan centraal.

www.apanta-academy.nl

RINO • amsterdam

De Stichting Postacademische
(G)GZ-opleidingen Amsterdam zoekt een

Plaatsvervangend hoofdopleider
GZ-psycholoog m/v

voor twee dagen per week
vanaf september 2017

Meer informatie over de functie en de
sollicitatieprocedure vindt u op
www.rino.nl/vacatures

opleiding en inspiratie voor professionals in de GGZ

RUBRIEKEN

Redactioneel

- 6 NIEUWS
- 9 COLUMN: Denny Borsboom
- 19 BOEKEN & MEDIA
- 22 INSPIRATIE: Lydia Krabbendam
- 24 INTERVIEW MENNO OOSTERHOFF:
Een chemische breinfout
- 42 EENS PSYCHOLOOG,
ALTIJD PSYCHOLOOG...:
Paul Gelderloos
- 50 JUNIOR: Zoila van Geest
- 52 ESSAY: Kiezen in en voor vrijheid
- 58 TUCHTRECHT: Postprofessionele
liefdeslust

COLOFON

De Psycholoog is het maandblad van het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP). *De Psycholoog* verschijnt elke eerste week van de maand (behalve in augustus) in een oplage van 12.600 exemplaren. **Redactie:** Vittorio Busato (hoofdredacteur), Jeroen van Goor (redacteur) en Geertje Kindermans (schrijvend redacteur), e-mail: redactie@psynip.nl. ISSN: 0033-3115.

Redactieraad: Marrie Bekker, Sonja Borgsteede, Angélique Cramer, Miriam de Graaff, Dennis Hernaes, Sabine Hunnius, Eveline de Kam, Sarah Prins, Wouter Schoonman, Wilmar Schaufeli, Bart Schutz, Annelies Spek, Giovanni Timmermans, Marcel Veenman, Anneke Vinke, Rolf Zwaan **Eindcorrectie:** Else de Jonge **Vormgeving:** Studio Jorrit van Rijt **Basisontwerp:** Curve Mags And More, Henk Stoffels. **Bladmanagement, advertenties en abonnementen:** Performis BV, contactpersoon Geert Janus, tel.: 073-6895889, e-mail: depycholoog@performis.nl. **Uitgave en ledenadministratie:** NIP-bureau, Postbus 2085, 3500 GB Utrecht. Tel. 030-8201500 (9.00-17.00 uur). IBAN code: NL81INGB00003788 02, SWIFT code: INGBNL2A. www.psynip.nl, e-mail: info@psynip.nl.

Coverfoto: Peter Valckx

Wilt u reageren op een artikel of een discussie starten naar aanleiding ervan, surf dan naar LinkedIn: <http://alturl.com/wz95u> of op Twitter (@RedactieDP).

EUROPEAN CONGRESS OF PSYCHOLOGY

Graag vraag ik uw aandacht voor de vijftiende editie van het *European Congress of Psychology* (ECP 2017) dat van 11 tot en met 14 juli in Amsterdam plaatsvindt. Het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP) heeft samen met onze partners de ambitie om met dit wetenschappelijk congres de maatschappelijke waarde van de psychologie goed neer te zetten. Psychologen staan met beide benen in de maatschappij en moeten daarom goed op de hoogte blijven van alle ontwikkelingen binnen het vakgebied. Het hoofdthema van het congres is: *Addressing Society's Greatest Challenges*.

Het ECP 2017 is een absolute must voor psychologen om te netwerken, kennis te vergaren, inspiratie op te doen en samen de kwaliteit van het vakgebied te verbeteren. Alle facetten van de psychologie passeren vier dagen lang de revue. Inmiddels hebben wij ruim tweeduizend wetenschappelijke bijdragen binnen. Inhoudelijk kunt u via dit congres de huidige maatschappelijke ontwikkelingen in de breedte goed volgen. 'Robotisering', 'veranderingen in organisaties', 'radicalisering' en 'vitaliteit' hebben allemaal psychologische consequenties voor mensen en komen tijdens het congres ruimschoots aan bod.

Er zijn veel prominenten aanwezig. Persoonlijk verheug ik mij zeer op de bijdrage van de Noorse psycholoog Edvard Moser. Deze Nobelprijswinnaar zal mensen meenemen in zijn verhaal over de ontwikkelingen binnen de neuropsychologie. Het congres geeft u de kans hem te horen spreken. Bovendien zijn er diverse vooraanstaande psychologen op het gebied van de arbeids- en organisatiepsychologie. Ze behandelen stuk voor stuk belangrijke onderwerpen die dicht bij het dagelijks leven van mensen staan.

Amsterdam is een zeer geschikte locatie voor het congres. De stad is een voorloper met goede universiteiten en veel dynamiek. Je kunt in Amsterdam eigenlijk alles vinden. Het ECP is een wetenschappelijk congres met zeer gerenommeerde sprekers, maar er is tevens ruimte voor sociale interactie. Want op donderdagavond is er een galafeest op de Ocean Diva. Een mooie, hippe boot, die ook een belangrijke rol speelde in mijn persoonlijke leven, aangezien mijn echtgenoot mij hier ten huwelijk vroeg.

Ik hoop u in Amsterdam te ontmoeten!

Linde Gonggrijp, directeur NIP (linde.gonggrijp@psynip.nl)

P.S. Als NIP-lid krijgt u korting op de toegang.

EEN STAP IN DE GOEDE RICHTING

EEN ROBOT MET EEN DOEL

Aanraking kan helpen je motorische vaardigheden eigen te maken. Cruciaal daarbij is dat je in de gaten hebt welk doel de ander heeft. En die ander kan ook een robot zijn.

Of je nu een kind leert lopen of een patiënt helpt revalideren: aanraking maakt dat de ander letterlijk verder komt. Cruciaal daarbij is het doel dat je voor ogen hebt. Als jij weet waarheen de ander moet bewegen, zet hij of zij – letterlijk – een stap in de goede richting.

Dat blijkt uit experimenten van een Brits-Japans-Singaporese onderzoeksgroep van neurowetenschappers en

robotica-experts. Bekend was al dat je iemand door aanraking motorische vaardigheden kunt aanleren. Onbekend was hoe dat proces precies in zijn werk gaat. De onderzoekers ontwikkelden daarom een computerspel waarbij proefpersonen in tweetallen moesten raden welke kant een figuurtje heen wilde. De veertig proefpersonen waren soms wel, soms niet met elkaar verbonden. Als ze in de gaten hadden welke bedoeling hun partner had, haalden ze de hoogste score.

Op basis van deze resultaten programmeerden de onderzoekers een

robot en keken of deze net zo'n helpende hand kan bieden als mensen. Dat lukte. Daarbij maakte het niet eens uit of de robot zich beter dan, slechter dan of even goed als de proefpersoon bewoog: die had er sowieso baat bij. Het zijn hoopgevende uitkomsten voor mensen die wel wat (extra) hulp kunnen gebruiken. Al blijft het natuurlijk leuker om die hulp niet van een robot maar van een medemens te krijgen. (ID)

Bron: Takagi, A. et al. (2017). Physically interacting individuals estimate the partner's goal to enhance their movements. *Nature Human Behaviour*, 1, doi:10.1038/s41562-017-0054

SIGNALEN (ON)VEILIGHEID ANDERS VERWERKT

HARDNEKKIGE ASSOCIATIES EN DWANG

Obsessief-compulsieve stoornis (ocs) wordt vaak behandeld met exposure therapie. Soms helpt dat, maar vaak niet. Britse onderzoekers komen met een neurologische verklaring.

Onnodig vaak controleren of de deur op slot zit, je altijd volgens vaste patronen kleden: een obsessieve drang om bijna-rituele handelingen uit te voeren en angstig worden als dat niet kan, is een van de belangrijkste kenmerken van een ocs. Patiënten worden aangemoedigd in exposure therapie hun angst onder ogen te zien en daarbij hun neiging tot dwanghandelingen te onderdrukken. Onderzoekers aan de universiteit van Cambridge wilden weten waarom dat vaak niet helpt.

Zij lieten ruim veertig mensen met

en 35 zonder ocs op een computerscherm beurtelings rode en groene gezichten zien, waarbij ze de deelnemers bij ieder groen gezicht een lichte elektrische schok toedienden. De gemiddelde tijd die het deelnemers kostte om de associatie tussen 'groen' en 'schok' aan te leren was in beide groepen hetzelfde, zo kon worden vastgesteld met huidsensoren die bij iedereen een lichte toename van zweetproductie registreerden. Toen de schok vervolgens werd gekoppeld aan juist het rode gezicht, bleken de mensen met een ocs de associatie tussen 'groen' en 'schok' moeilijk te kunnen loslaten.

Van fMRI-scans was af te lezen dat zij gedurende het experiment ook relatief weinig activiteit laten zien in de

ventromediale prefrontale cortex: een hersengebied dat van betekenis is bij het nemen van beslissingen in risicovolle situaties. Wellicht kunnen mensen met een ocs daardoor minder goed onderscheid maken tussen wel en niet bedreigende stimuli, en zijn ze ook minder goed in staat opgedane inzichten daarover te herzien op basis van nieuwe ervaringen. Heeft iemand met ocs dus eenmaal een negatieve associatie met een bepaalde situatie of prikkel, dan is die daar moeilijk weer van af te brengen, zelfs als in therapie blijkt dat er geen objectieve dreiging is. (EdJ)

Bron: Apergis-Schoute, M. et al. (2017). Neural basis of impaired safety signaling in Obsessive Compulsive Disorder. *PNAS*, doi: 10.1073/pnas.1609194114

SCHAP

PSYCHISCHE AARDBEVINGSSCHADE

GRIJZE STOF KAN TOE- EN AFNEMEN

BRAINS IN SPACE

Een verblijf in de ruimte gaat je niet in de koude kleren zitten, maar wel in de structuur van je brein. Dat suggereert althans onderzoek onder 27 astronauten.

Wat doet een ruimtevvlucht met je hersenpan? Dat is onderzocht door een groep wetenschappers in de Verenigde Staten. Zij vergeleken – retrospectief – de MRI-scans die 27 astronauten hadden ondergaan voor en na hun ruimtemissie. Dertien astronauten hadden ongeveer twee weken in de ruimte vertoefd, de resterende veertien astronauten zo'n zes maanden. Bij de groep die ongeveer een halfjaar in de ruimte was geweest, waren de veranderingen het grootst.

Vooral het verschil in grijze stof

sprong in het oog. Grijze stof is van belang bij het verwerken van informatie. In sommige hersengebieden was een duidelijke afname te zien, in andere weer een toename.

De onderzoekers opperen dat lichaamsvocht door de gewichtsloosheid een grotere druk op de hersenen geeft, waardoor de grijze stof op bepaalde plaatsen afneemt. Tegelijkertijd is op enkele plekken ook juist een toename in grijze stof te zien. Bijvoorbeeld in het hersendeel dat je benen aanstuurt. Mogelijk komt dit doordat de astronauten zich in hun bewegingen aan de gewichtsloosheid moeten aanpassen. Anderzijds was er geen verband tussen deze hersenveranderingen en de aanpassingsproblemen van

astronauten na terugkeer op aarde.

Interessant allemaal, maar wat we met de uitkomsten aan moeten is niet helemaal duidelijk. Zo waren sommige astronauten al eerder in de ruimte geweest, wat mogelijk al sporen in hun hersenpan had nagelaten. Ook varieerde het tijdstip van de nulmeting plus de duur van het verblijf in de ruimte nogal, en houdt natuurlijk ook het aantal proefpersonen niet over.

Kortom, zoals wel vaker het geval is in de psychologische wetenschap: er is meer onderzoek nodig. (ID)

Bron: Koppelmans, V. et al. (2016). Brain structural plasticity with spaceflight. *Microgravity*, 2(2), doi: 10.1038/s41526-016-0001-9

NIEUWS

PROMOTIES

ERVARINGSDESKUNDIGHEID IN DE GGZ

Op basis van haar eigen ervaringen als patiënt in de ggz, wetenschappelijk onderzoek en collectieve ervaringskennis vanuit de cliëntenbeweging betoogt Wilma Boevink dat de kennis van 'psychiatrische patiënten' onontbeerlijk is om de hulpverlening naar een nieuw plan te tillen. In haar proefschrift presenteert ze ervaringsdeskundige analyses van de relatie tussen trauma en psychose, het ontgroeien van een psychiatrische diagnose en de patiënt-identiteit na langdurige opname. Zij combineert dit met een conceptuele verkenning van empowerment en de ontwikkeling van een meetinstrument en met een effectonderzoek van een door cliënten ontwikkeld en uitgevoerd herstelprogramma voor mensen met ernstig psychisch lijden. Boevink pleit niet voor een 'tegenbeweging', maar juist voor verbinding van persoonlijke en collectieve cliëntervaringen en wetenschappelijke kennis.

Wilma Boevink, *HEE! Over Herstel, Empowerment en Ervaringsdeskundigheid in de psychiatrie*. Maastricht University, 13 april 2017. Promotoren: prof.dr. J. van Os en prof.dr. Ph. Delespaul

Hannah Oosterhuis, *Regression-bases norming for psychological tests and questionnaires*. Tilburg University, 12 april 2017. Promotoren: prof. dr. K. Sijtsma en prof. dr. L.A. van der Ark

A.C. Alves Francisco, *Audiovisual processing in dyslexia*. Radboud Universiteit, 10 april 2017. Promotoren: prof. dr. J.M. McQueen en dr. M.A. Groen, dr. A. Jesse

Sophie Spoorenberg, *Embracing the perspectives of older adults in organising and evaluating person-centred and integrated care*. Rijksuniversiteit Groningen, 19 april 2017. Promotoren: prof. dr. S.A. Reijneveld, prof. dr. H.P.H. (Berry) Kremer

(ADVERTENTIES)

Radboud Universitair Medisch Centrum
voor Mindfulness

Mindfulness

**START
NIEUWE
OPLEIDING
8 september
2017**

*Een 1,5-jarige
postacademische opleiding
tot mindfulnesstrainer*

Voor professionals in de gezondheidszorg,
welzijn, onderwijs en management

www.radboudcentrumvoormindfulness.nl

RINO • amsterdam

opleiding en inspiratie voor professionals in de GGZ

→ Een selectie uit ons cursusaanbod

De ZomerRINO-weeken zijn terug! - inspirerende workshops
www.rino.nl/zomer

NIEUW Opleiding Lichaamsgerichte Psychologie
www.rino.nl/poh-ggz | informatiemiddag 20 mei

Mindfulness in het onderwijs
stressreductie voor docenten en leerlingen
www.rino.nl/517 | 12 en 13 mei

Mindful Analysis
een methode voor coaching, counseling en psychotherapie
uitsluitend via internet
www.rino.nl/512 | start 8 juni

Mindfulness en compassie in de klinische praktijk
essentiële vaardigheden om mindfulness te integreren
www.rino.nl/884 | 18, 19 september, 9 oktober en 6 november

Stabilisatiecursus complexe PTSS
posttraumatische stress stoornis (PTSS) na misbruik of mishandeling
www.rino.nl/467 | 14, 28 juni en 5 juli

Diagnostiek bij een vermoeden van seksueel misbruik van kinderen
psychoseksuele screening
www.rino.nl/514 | 20 juni, 4 en 11 juli

ADHD en ASS bij volwassenen
een introductie
www.rino.nl/060 | 10 juli

www.rino.nl

DE A.I. VAN AUGUSTINUS

Het werk van St. Augustinus van Hippo (354-430 na Chr.) kan ik niemand aanraden. Zijn teksten bestaan grotendeels uit religieuze zelfkastijding en onderdanig gedrag jegens het Opperwezen, en dat roept bij de moderne lezer een hoop jeuk op. Toch kun je als theoretisch psycholoog niet om Augustinus heen. Dat komt omdat hij als eerste het beroemde *problem of other minds* beschreef: we kennen ons eigen bewustzijn uit de subjectieve ervaring, maar hoe weten we dat anderen ook over bewustzijn beschikken? We kunnen niet bij anderen naar binnen kijken, en uit de observatie van gedrag volgt de aanwezigheid van bewustzijn niet dwingend.

Een aardig filosofisch dilemma natuurlijk, maar psychologisch gezien vind ik het vooral interessant dat het zo lang geduurd heeft voordat iemand het opmerkte. De Oude Grieken, meestal toch scherp op filosofische kwesties, was het probleem compleet ontgaan. Blijkbaar is het toewijzen van bewustzijn aan andere mensen een proces dat zich zó automatisch voltrekt, dat we ons niet eens realiseren dat we het doen. *Homo sapiens* projecteert natuurlijk sowieso gemakkelijk een geestelijk leven op alles wat er ook maar enigszins uitziet alsof het doelgericht gedrag vertoont, inclusief insecten, poezen en baby's. Als het gaat om andere volwassenen doen we dat onwillekeurig en zonder de geringste twijfel.

Hoe sterk dat mechanisme is blijkt uit onze psychologische reactie op films over artificiële intelligentie. In de serie *Westworld* wordt een pretpark bevolkt door geavanceerde robots. De kijker wordt herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat hun gedrag niet autonoom maar volledig computergestuurd is. In een van de beste scènes zie je een robot die 'ontdekt' dat haar eigen gedrag voor honderd procent voorspelbaar is uit het computerprogramma, inclusief het gejammer dat zij daarop vertoont. Ik betrapte mijzelf erop dat ik het toch zielig vond voor die robot. De neiging gedrag in termen van bewustzijn te duiden is nauwelijks te onderdrukken, ook al krijg je keiharde tegenevidentie voor je kiezen.

Door de snelle ontwikkeling van A.I. denken sommigen dat de bewuste robot voor de deur staat. Ik geloof dat niet, maar ik kan me wel voorstellen dat de mens een robot maakt die niet zonder meer als zodanig te herkennen is. Bij mij thuis hebben ze er lol in op de iPad de elektronische assistent Siri als computerprogramma te ontmaskeren. Dat is nu nog eenvoudig, maar dat zal snel voorbij zijn. De zogenaamde Turing-test, die zegt dat we een computer bewustzijn toe moeten kennen als wij zijn responsen niet van menselijk kunnen onderscheiden, lijkt mij met Big Data en botte statistiek wel haalbaar. Maar net zoals de computer die van Kasparov won niet kon schaken, zal de computer die de Turing-test doorstaat geen bewustzijn bezitten.

Dat betekent dat gedrag een onvoldoende voorwaarde voor bewustzijn is. Toevallig was dat ook de mening van Augustinus, die volhield dat we het *problem of other minds* oplossen met een analogie: andere mensen zijn niet alleen gedragsmatig gelijksoortig aan onszelf, maar dat gedrag komt ook op dezelfde wijze tot stand en heeft dus dezelfde causale achtergrond. Voor een computer geldt dat natuurlijk niet.

Misschien is Augustinus dus toch nog ergens goed voor.

Denny Borsboom

is hoogleraar Grondslagen
van de Psychologie en
de Psychometrie aan de
Universiteit van Amsterdam.
E-mail: d.borsboom@uva.nl.

FOTO: PETER VALCKX

Motiverende gesprekvoering kan leiden tot ethische dilemma's, bijvoorbeeld als de cliënt eigenlijk niet wil, zoals uitgezet worden als ongewenste vreemdeling. Beroepscode geven niet altijd houvast, zoals onder andere blijkt uit het APA-schandaal rondom marteling. De aristotelische deugdethiek, gericht op de ontwikkel-potentie van het individu, kan beter met dilemma's omgaan. Toevoeging van zo'n regel aan de beroepscode geleidt psychologen in gevallen waarin de autonomie beperkt is, stellen Gerard Schippers en Marcel Becker.

MOGEN ZE WEL MOTIVEREN?

PSYCHOLOGEN MOGEN NIET MARTELEN

In zijn brief aan de Kamer van 6 oktober 2015 reageert staatssecretaris Dijkhoff van het ministerie van Veiligheid en Justitie op de kritiek onvoldoende te doen om ongewenste, vertrekplichtige vreemdelingen het land uit te zetten. Hij belooft maximale inzet en deelt onder andere mee: 'Mensen, en zo ook vreemdelingen die niet in Nederland mogen blijven, werken niet automatisch mee in een gedwongen kader als iets verplicht wordt gesteld. Sterker nog, er zijn mensen die daardoor juist met de hakken in het zand gaan. Er moet dus werk gemaakt worden van het motiveren van de vreemdeling. Het gaat er niet om of de vreemdeling gemotiveerd is, maar of hij gemotiveerd kan worden. (...) Door middel van toepassing van *motivational interviewing* en het bouwen aan een werkrelatie met de vreemdeling wordt diens motivatie beïnvloed. Hierbij wordt rekening gehouden met weerstand bij de vreemdeling. Binnen de methodiek wordt de regievoerder ermee vertrouwd gemaakt hoe de meest effectieve balans gezocht kan worden tussen het maken van contact met de vreemdeling en het uitoefenen van controle en dwang om zo terugkeer te realiseren. (...) Deze methode zal vanaf 2016 worden toegepast' (Tweede Kamer 2015-2016, kst-19637-2063, p.3-4).

Motiverende gespreksvoering, zoals het in Nederland heet, is een breed verbreide, aantoonbaar effectieve psychologische interventie om mensen tot verandering te bewegen. Met een ingezonden brief in *de Volkskrant* reageert een aantal psychologen verontwaardigd op die toepassing. Ze menen dat 'een "motiverend gesprek" zich niet kenmerkt door het inpraten op de "vreemdeling" zodat een politieke doelstelling, zijn vertrek, wordt behaald' (De Jonge et al., 2015).

Toch zijn hier vragen bij te stellen. Wat is er eigenlijk verkeerd aan? Doet de overheid er niet goed aan deze niet-invasieve methode toe te passen, gegeven het uit veiligheid en bescherming van de bevolking respectabele en langs democratische weg vastgestelde doel: uitzetting van uitgeprocedeerden? Welk ethische maatstaven gelden hier? Biedt de beroepscode van psychologen voldoende houvast? Zo nee, wat is dan aanvullend nodig en denkbaar? Ten slotte, hebben psychologen wat te bieden aan de overheid bij deze en vergelijkbare taken?

Op deze vragen gaat dit artikel in, waarna enkele suggesties volgen.

MARTELPRAKTIJKEN EN DE APA-BEROEPSCODE

Een, inmiddels ingetrokken, beroepscode die geen moeite leek te hebben met de inzet van psychologische methoden voor veiligheidsdoelstellingen van de overheid, was die uit 2005 van de American Psychological Association (APA), 's werelds grootste psychologenorganisatie. Die beroepscode stelde weliswaar dat een psycholoog die in conflict komt met de wet of de overheid, het ethische conflict moet aankaarten en stappen moet zetten om het op te lossen. Maar die code verbood niet expliciet om mee te werken aan het onder druk zetten van mensen of het schenden van mensenrechten.

‘Het klopte misschien niet wat ik deed, maar ik deed het in opdracht van de wettige autoriteit’

In 2010 werd deze code enigszins verscherpt. Maar pas in 2015 werd deze code schielijk ingetrokken naar aanleiding van een verbijsterend, door de APA zelf geïnitieerde publicatie over het tot stand komen van deze code indertijd. In dit zogenaamde Hoffmanrapport (Hoffman et al., 2015) wordt op basis van zeer uitvoerige documentatie vastgesteld dat invloedrijke personen in de top van de APA, sinds 9/11 jarenlang hebben samengewerkt met de CIA en het Amerikaanse Ministerie van Defensie om een soepele opstelling te bewerkstelligen ten aanzien van de toelaatbaarheid van psychologen bij intensieve verhoorpraktijken, waarbij marteling niet was uitgesloten. Die samenwerking was geheimgehouden voor de meeste APA-leden en -functionarissen; militaire psychologen werd de hand boven het hoofd gehouden en critici werd op schandalige wijze publiekelijk de mond gesnoerd. Benhke, het charmante hoofd van het Ethics Office van de APA, wist jarenlang de indruk te wekken de betrokkenheid van psychologen bij martelpraktijken tegen te willen gaan (zie zijn bijdrage aan het jubileumcongres van het NIP in 2013; Van Goor, 2014), terwijl hij in werkelijkheid behendig manipulerend elke verscherping van de regels tegenhield. Geertsema & Hagenaars (2015) gaven eerder in dit blad een resumé van de affaire; zie ook de reacties van Soudijn (2015) en Busato (2015).

De APA is diep door het stof gegaan en heeft zich publieke-

lijk verontschuldigd tegenover psychologenorganisaties in de wereld. In augustus 2015 heeft de APA een resolutie aangenomen die psychologen voortaan verbiedt zich in te laten met militaire ondervragingen in het kader van de nationale veiligheid (APA, 2015). Verder heeft zij zich voorgenomen haar beroepscode geheel van de grond af opnieuw op te bouwen – hiervoor is een zware commissie benoemd en men verwacht de nieuwe code in het najaar van 2017 te kunnen presenteren aan haar leden.

De reputatieschade die de psychologenwereld heeft opgelopen met deze kwestie, dwingt meer dan ooit tot zorgvuldige afwegingen bij de toepassing van psychologische methoden voor doeleinden van de staat of andere organisatorische lichamen. Het Hoffman-rapport en de affaire eromheen werpen ook een kritisch licht op de stevigheid van beroepscodes elders. In Europa nam de EFPA (European Federation of Psychologists' Associations) vorig jaar (!) een 'morele code' aan waarin duidelijk wordt aangegeven dat psychologen hun kennis en interventies niet mogen (laten) gebruiken om met fysieke of psychologische kracht informatie te achterhalen, overtuigingen te wijzigen of te martelen.

Zo expliciet ontbreekt het nog in de huidige NIP-code, zoals daar ook de relatie tussen ethiek en wet bij eventuele misstanden veel ruimte laat. Artikel 5 ('Als specifieke wettelijke regels psychologen verplichten af te wijken van enige bepaling van de beroepscode, dan streven psychologen ernaar zoveel mogelijk de overige bepalingen van de beroepscode te volgen') is immers vrijwel identiek aan de Standard 1.02 van de Ethical Code van de APA, die centraal stond en staat in het bovengenoemde APA-schandaal. Het Hoffman-rapport en critici merken op dat dit artikel het mogelijk maakt dat aangeklaagde psychologen de zogenaamde Neurenberg-verdediging hanteren: 'Het klopte misschien niet wat ik deed, maar ik deed het in opdracht van de wettige autoriteit.' Het zal bij de toepassing van motiverende gespreksvoering misschien niet meteen aan de orde zijn, maar heeft de NIP-code wel voldoende argumenten om een dergelijke verdediging te pareren?

Er valt met andere woorden nog wel wat ethisch ontwerpwerk te doen. Met betrekking tot meewerken met martelen is dat wel gaande. Maar hoe stevig staan we als het gaat om veel minder extreme psychologische beïnvloedingsmethoden?

1 De morele code dient als richtlijn bij de opstelling van nationale beroepscodes.

MOTIVERENDE GESPREKSVOERING

Motiverende gespreksvoering is een methodiek die effectief is in het bevorderen van de motivatie tot verandering van gedrag en van opvattingen door op een cliëntgerichte en directieve manier ambivalentie te exploreren. Motiverende gespreksvoering is in de afgelopen decennia ontwikkeld door de psychologen Miller en Rollnick – het meest recente handboek verscheen in 2013. Voor een overzicht van de methodiek zie Baron, De Jonge & Schippers (2015) en Schippers et al. (2016).

Motiverende gespreksvoering is oorspronkelijk ontwikkeld in de verslavingszorg, maar wordt inmiddels toegepast op tal van plaatsen in de somatische en geestelijke gezondheidszorg en daarbuiten, zoals in de forensische zorg, het bedrijfsleven, de politie et cetera. Men kan deze methodiek op dit moment vrijwel overal aantreffen waar mensen met een professioneel gesprek verandering willen induceren. Motiverende gespreksvoering wordt geschraagd door een empirisch getoetst model, door zeer uitvoerig effectonderzoek (meer dan 700 random gecontroleerde trials), door een voorbeeldig (en beproefd) trainingensysteem en een wereldwijd netwerk van ondersteuners.

Motiverende gespreksvoering bestaat uit een reeks deelmethodeken die systematisch en procesmatig worden ingezet, maar de auteurs benadrukken dat het geheel moet staan in een sfeer van partnerschap, acceptatie, compassie en ontlokking (de 'spirit'). Wellicht mede daardoor besteden de auteurs voorbeeldig veel aandacht aan de ethische overwegingen bij het hanteren van de methodiek, met name in de gevallen waarin de deelnemers verschillen in doelen met het gesprek. Zij adopteren daartoe de vier principes die van oudsher gelden in de medische praktijk en in (medisch) wetenschappelijk onderzoek: wel doen, geen kwaad doen, autonomie en rechtvaardigheid (Beauchamp & Childress, 2001).

Uit de principes volgt dat motiverende gespreksvoering niet in eigen belang of belang van derden mag worden ingezet. In geval van doeltentegstelling geldt: 'There are situations in which the counselor perceives a change that would be in the client's best interest, although this is not immediately apparent to the person. In such cases the clinician has a change aspiration that the client does not currently share, and the clinician hopes to influence the client to want, choose, and pursue the change. Does this counselor aspiration violate the ethical principle of autonomy? We are persuaded that it does not, because ultimately decisions about any personal change (in behavior, lifestyle,

attitude, etc.) necessarily remain with the client. MI [Motivational Interviewing, red.] is not about persuading people to do something that is against their values, goals, or best interests. Unless the change is in some way consistent with the client's own goals or values, there is no basis for MI to work' (Miller & Rollnick, 2013, p.125).

Deze formulering draagt echter duidelijk een spanning in zich. Motiverende gespreksvoering richt zich tot mensen met gedragsambivalenties, dus oefent invloed uit. Maar vanuit het autonomieprincipe mag die invloed niet doorslaggevend zijn op het niveau van de preferenties van de ander, die 'uiteindelijk' zelf de beslissing neemt.

Die spanning blijkt in concrete ethische dilemma's. We beschrijven drie contexten: de verslavingszorg, de reclassering en de Dienst Terugkeer en Vertrek.

DE VERSLAVINGSZORG In de verslavingszorg bewerkt motiverende gespreksvoering de ambivalentie in de richting van abstinentie (of reductie) van gebruik van psychoactieve middelen. In het geval de persoon dit zelf niet als doel heeft (omdat hij onder dwang verwezen is bijvoorbeeld of gewoon niet wil), kan de toepassing van motiverende gespreksvoering in de richting van abstinentie en dergelijke verdedigd worden vanuit de opvatting dat het hier om een algemeen gerespecteerd gezondheidsbelang gaat. Maar deze rechtvaardiging geldt niet in alle gevallen. Bijvoorbeeld wanneer het beïnvloeden van alcohol of drugsgebruik (mede of vooral) in het belang is van de omgeving van de persoon. Of in het geval dat abstinentie of reductie van middelengebruik niet zonder meer samenvalt met een individueel gezondheidsbelang. Dat speelt bijvoorbeeld bij de verstrekking van heroïne in een medische context (Hendriks et al., 2005), of de hulpverlening (inclusief het verstrekken van alcohol) aan uitbehandelde alcoholverslaafden (Staats et al., 2013). In zulke gevallen rijst de vraag welke doelen acceptabel zijn en in hoeverre de preferentie (autonomie) van de patiënt daarbij voorop mag en moet staan.

RECLASSERING Motiverende gespreksvoering wordt in Nederland en tal van andere landen breed toegepast in de reclassering, en overigens ook in andere forensische settingen (Menger, Krechtig & Bosker, 2014). Onder meer door de zogenaamde toezichhouders, die dienen te bevorderen en te bewaken dat voorwaardelijk veroordeelden zich netjes gedragen en, eventueel, zich onderwerpen aan hulpverlening. De reclassering opereert in opdracht van (en wordt gefinancierd door) de overheid. Er zijn duidelijk andere belangen aan de

orde dan het individuele belang van de gereclasseerde.

Ook hier geldt dat deze toepassing in dienst staat van een algemeen erkend belang, te weten afzien van strafbaar gedrag. Wanneer het algemene belang niet samenvalt met het individuele belang van de gereclasseerde, is er dus toch een belangentegenstelling. Dit lijkt niet op te lossen met de opvatting van de auteurs dat gedragskeuze uiteindelijk aan de individuele persoon is.

DIENST TERUGKEER EN VERTREK De aanleiding voor dit artikel is de toepassing van motiverende gespreksvoering bij de Dienst Terugkeer en Vertrek van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Ook daar dienen de acties een duidelijk algemeen belang – te weten de bescherming van de bevolking tegen ongewenst verklaarde vreemdelingen. (De ethische kwaliteit van de uitzetbeslissing zelf is voor de discussie hier niet relevant en laten we buiten beschouwing).

Er is een duidelijke parallel tussen deze en beide hierboven genoemde contexten: personen beïnvloeden tot gedrag in een bepaalde richting. Ook hier zullen geïnterviewde personen vaak ambivalent zijn over al dan niet meewerken (in dit geval kiezen tussen illegaal blijven dolen en de, al dan niet met ondersteuning vergemakkelijkte, terugkeer accepteren) en kan men ervan uitgaan dat de toepassing van motiverende gespreksvoering deze beslissing kan beïnvloeden. Ook hier kan men moeilijk spreken van echte vrijheid: het gaat eerder om kiezen tussen twee kwaden. Van autonomie lijkt hier weinig sprake.

Het ziet ernaar uit dat de formulering van Miller en Rollnick in alle drie de gevallen te weinig houvast biedt om ethisch richting te geven. Zoals uit het citaat blijkt, trachten zij motiverende gespreksvoering te verzoenen met het autonomie-denken door te stellen dat uiteindelijk ('ultimately') en noodzakelijk ('necessarily') de beslissing bij de cliënt blijft en het dus ethisch verantwoord is die beslissing te beïnvloeden. Daarmee formuleren ze een 'bottom line', namelijk dat de gespreksvoerder geen beslissing neemt voor de cliënt.

Dat is vanuit het gangbare autonomie-denken lofwaardig, maar geeft als uitgangspunt geen houvast bij de vraag die in de gegeven contexten aan de orde is, namelijk of, en in welke doelrichting, invloed uitoefenen ethisch gerechtvaardigd is. Denken vanuit autonomie (en het eraan gekoppelde beginsel van *informed consent*) is onvoldoende: mensen die verslaafd

zijn, onder toezicht staan of terugkeer moeten overwegen, hebben immers maar beperkt zeggingsmacht hebben over hun leven. Motiverende gespreksvoering spreekt de menselijke motivatie aan zich te ontwikkelen. Als dit niet in de door de gespreksvoerder (en, zo men wil, door de maatschappij) gewenste richting gaat, mislukt dat traject. Dat is niet vanwege respect voor de autonomie van de cliënt, maar vanwege het simpele gegeven dat het door motiverende gespreksvoering beoogde proces niet doorlopen wordt als de cliënt niet in staat blijkt in die richting te veranderen. In het algemeen geldt dus dat professionals bij personen met een beperkte autonomie – of dat nu is omdat die onder druk staan vanwege de omstandigheden, over beperkte cognitieve vermogens beschikken (zonder overigens wilsonbekwaam te zijn), of om andere redenen – er ethisch aan gehouden zijn niet voor die persoon te beslissen of te handelen.

Het ontbreekt echter aan ethisch houvast ter rechtvaardiging van de omvang en de richting van de invloed die zij op die persoon uitoefenen. Argumenten dat het beter is voor iemands gezondheid of beter voor de samenleving zijn daarvoor te weinig context- en persoonsgevoelig zoals in de voorbeelden werd getoond. Wat 'goed' is voor een persoon kan niet zonder meer worden vastgesteld, om de eenvoudige reden dat er geen doelen in het leven zijn die zo'n algemeen geldende waarde hebben, dat ze kunnen worden opgedrongen aan iemand die er ambivalent over is! Wellicht dat een breder palet van ethische theorieën meer houvast biedt.

DEONTOLOGISCHE EN TELEOLOGISCHE ETHIEK

De beroepscode van het NIP, is evenals vrijwel alle beroepscodes in de westerse samenleving, gebaseerd op de zogeheten deontologische ethiek, ook wel plicht- of beginselethiek genoemd (Rothfusz, 2015). Deze ethiek, met name gefundeerd op het werk van de filosoof Kant, geeft normatieve regels voor wat mensen wel en vooral niet mogen. Plichtethiek heeft een absoluut karakter en is sterk gericht op individuele autonomie, de meest prominente van de ethische principes in de gezondheidszorg. De kracht van de plichtethiek is dat ze onpersoonlijk is en afgebakend van het handelen waar ze betrekking op heeft. De ethische waardering van het handelen is niet afhankelijk van de toevallige context en de gevolgen van de handeling. Gekeken wordt of de handeling in strijd is met vastliggende regels, die dus

Hoe word ik een
goed mens?

dikwijls draaien om de autonomie van de persoon.

Naast de plichtethiek kennen we de deugdeethiek. De deugdeethiek wortelt in het werk van Aristoteles en andere Griekse denkers, zoals de Stoa. Ze is gericht op de ontwikkeling van goede eigenschappen in de persoon, op de kwaliteiten die het leven goed en waardevol maken. Ze gaat uit van de vraag: hoe word ik een goed mens? En uiteindelijk van de vraag: Hoe word ik gelukkig? Er ligt een teleologische mensvisie aan ten grondslag, afgeleid van het Griekse *telos* dat doel of eindstadium betekent. Centraal staat de gedachte dat elk (levend) wezen tot iets kan uitgroeien wat in de kern al aanwezig is (zoals in het zaad de plant). In meer eigentijdse woorden beoogt de deugdeethiek bevordering van datgene dat 'eigenlijk' en authentiek voortkomt uit, en past bij de persoon.

Elk tijdperk kent, naast de altijd geldende (kardinale) deugden moed, verstandigheid, maat en rechtvaardigheid zijn eigen deugden. Heden ten dage zijn dat, zeker in de hulpverlening, deugden als respect, betrouwbaarheid, openheid en zorgzaamheid (Van Oudenhoven et al., 2008; Rothfus, 2010). De deugdeethiek kent geen harde criteria voor wat als deugdzaam moet worden beschouwd, omdat dat afhankelijk is van de persoon en de omstandigheden. Wel gaat ze ervan uit dat elk mens een moreel besef heeft en zich laat leiden door 'voortreffelijke' voorbeelden. Van Tongeren (2010) schrijft: 'Deugdeethiek is een positieve en stimulerende vorm van ethiek: geen inperkende en verbiedende, maar een versterkende en aanmoedigende ethiek; geen ethiek die voorkomt dat het misgaat, maar een die erop gericht is dat we steeds beter worden, geen ethiek die het kwaad bestrijdt, maar een ethiek die het goede bevordert' (in: Becker et al., 2010, p.21).

MOTIVERENDE GESPREKSVOERING VANUIT EEN

DEUGDETHISCHE BENADERING Interessant genoeg positioneren Miller en Rollnick motiverende gespreksvoering nadrukkelijk in een teleologische lijn van denken. Verwijzend naar Rogers en Maslow hanteren ze letterlijk het beeld dat de grondlegger van de deugdeethiek, Aristoteles, gebruikte om zijn mensvisie uiteen te zetten: 'When, on the other hand, people experience being accepted as they are, they are freed to change. Rogers (1959) took this *Menschenbild*, this view of human nature, a step further, positing that, when given critical therapeutic conditions, people will naturally change in a

positive direction. This tendency toward "self-actualization" (Maslow, 1943, 1970) is as natural as a plant's growth upward toward the light when given adequate soil, water, and sunshine. It is as if each person has a natural mature end-state or purpose (*telos*, in Greek) toward which he or she will grow given optimal conditions. The *telos* of an acorn is an oak tree. Are people also inherently self-actualizing, naturally inclined to grow toward a positive *telos*? We cannot know for sure, but we can choose our own *Menschenbild*, the way in which we decide to view people and human nature—a view that tends to become a self-fulfilling prophecy' (Miller & Rollnick, 2013, p.18).

Is invloed uitoefenen ethisch gerechtvaardigd?

Het ligt dus voor de hand om een deugdeethische benadering toe te passen op motiverende gespreksvoering. Om dit mogelijk te maken, moeten we allereerst een gangbaar doel-middel onderscheid problematiseren. Deze gespreksvoering is geen techniek die in dienst van willekeurig te bepalen doelen kan worden

ingezet. Zij werkt met een mensbeeld waarin groei en ontwikkeling centraal staan. Mensen die om wat voor reden dan ook (als gevolg van verslaving bijvoorbeeld) in hun ontwikkeling gefrustreerd zijn, worden gesteund in herontdekking van eigen ontwikkelingsmogelijkheden. Dat is teleologisch van aard; het menselijk potentieel wordt gaandeweg het proces gerealiseerd. Het doel staat niet buiten het proces maar 'doortrekt' het gehele proces.

De ethische vraag is dus of de persoonlijke ontwikkeling gebaat is bij een motiverend gesprek. Wij menen dat het antwoord op die vraag houvast kan bieden bij de beoordeling of, en in welke richting invloed uitgeoefend mag worden. Bij verslaafden en ondertoezichtgestelden wordt inzet van motiverende gespreksvoering gedragen door de overtuiging dat mensen 'weer op weg worden geholpen'. Ze worden erop aangesproken zich te ontwikkelen tot meer volwaardige mensen. De gespreksvoering komt dan in het licht te staan van het ontwikkelingspotentieel van de cliënten en maakt een persoons- en situatieafhankelijke inschatting mogelijk. Een dergelijk ethisch principe zal, om nog even terug te komen op het extreme geval van marteling, ook dan richtinggevend zijn. Er dient immers altijd voorkomen te worden dat mensen in hun ontwikkeling geschaad worden.

Het helpt ook om antwoord te geven op de vraag hoe het zit bij de inzet van motiverende gespreksvoering door de

De NIP-code – met als basisprincipes verantwoordelijkheid, integriteit, respect en deskundigheid – bevat geen richtlijn die het nastreven van het belang van de cliënt als plicht stelt

Dienst Terugkeer en Vertrek. Als het louter gaat om het najagen van een politieke doelstelling en het er niet om gaat mensen 'in hun kracht' te zetten, is het principieel bezwaarlijk als een professional motiverende gespreksvoering inzet bij een uitgeprocedeerde vreemdeling – met als doel vergrote medewerking aan uitzetting. Ethisch verantwoorde professionele hulpverlening in de vorm van motiverende gespreksvoering zou hoogstens kunnen bestaan uit het verkennen van de door de persoon toegekende belangen en ervaren waarden in het leven die kunnen worden gerelateerd aan de opties die de persoon heeft. De vraag is natuurlijk of dat binnen de kaders van de Dienst Terugkeer en Vertrek mogelijk is – de interventie is dan immers niet *a priori* gericht op vergrote medewerking aan uitzetting.

Overigens is het niet te voorkomen dat bij de Dienst de in het handboek motiverende gespreksvoering beschreven technieken worden gehanteerd. In de maatschappij worden immers voortdurend en op tal van terreinen psychologische beïnvloedingsmethoden gebruikt (denk aan reclame). Het is zelfs denkbaar dat inzet van motiverende gespreksvoeringstechnieken utilistisch kan worden gerechtvaardigd om meer mensen tot medewerking aan uitzetting te bewegen. Maar daar zouden dan geen professionals bij moeten worden ingezet die door een ethische richtlijn eraan zijn gehouden uitsluitend in het belang van de ontwikkeling van de cliënt te handelen. Het zou van respect en inzicht getuigen om zo'n toepassing niet te benoemen als motiverende gespreksvoering.

EED VAN ARISTOTELES?

De omvang en zwaarte van de hier geschetste problematiek staan niet in verhouding tot hetgeen zich in de vs heeft afgespeeld. Maar in beide landen speelt de vraag hoe ver psychologen moeten 'meebuigen' met politieke autoriteiten. En in beide gevallen blijkt dat de ethische uitgangspunten die psychologen hanteren onvoldoende houvast bieden. Morele beoordelingen in de beschreven casussen, maar ook

in andere gevallen zoals in de zorg voor mensen met een cognitieve beperking of in crisis, zijn gebaat bij een sterker accent op groei en ontwikkeling van (nog) aanwezige mogelijkheden en gericht op de uitbouw en versterking van wat wel 'capabilities' worden genoemd (Sen, 2001; Nussbaum, 2011).

De huidige NIP-code – met als basisprincipes verantwoordelijkheid, integriteit, respect en deskundigheid – bevat geen richtlijn die het nastreven van het belang van de cliënt als plicht stelt. Om toepassing van motiverende gespreksvoering (en andere psychologische interventies) zoveel mogelijk professioneel en ethisch verantwoord in te kaderen, lijkt het nuttig om psychologen een deugd-ethisch houvast te geven. Hoewel zij van een ander mensbeeld uitgaat, staat de deugdedthiek niet tegenover maar naast de plichtethiek; ze is er complementair aan.

Praktische ethiek is bij voorkeur een mix van plichtethiek én deugdedthiek. Het NIP heeft recent haar beroepscode aangepast – bij een volgende bijstelling zou het overweging verdienen een deugd-ethische regel toe te voegen. Die zou bijvoorbeeld kunnen luiden dat een psychologische *interventie in alle gevallen* in dienst moet staan van het bevorderen van de ontwikkeling van de individuele persoon. Een dergelijke regel verbiedt om interventies voor andere doeleinden in te zetten, maar maakt het ook mogelijk om in geval van belangentegenstellingen of gebrekkige autonomie een ethische afweging te maken die gerelateerd is aan de context en de specifieke situatie van de persoon die het betreft.

Een dergelijke regel zou mogelijk zelfs in aanmerking komen om de aanvaarding van de professionele status als psycholoog te onderstrepen. Een door psychologen af te leggen deugd-ethische 'Eed van Aristoteles' zou in ieder geval tegemoetkomen aan de door sommigen (bijv. Busato, 2015) geuite wens om daarmee, net als bij artsen, misbruik van hun competenties tegen te gaan.

Summary

PSYCHOLOGISTS ARE RESTRICTED IN TORTURING PEOPLE;
ARE THEY ALSO RESTRICTED IN MOTIVATING THEM?
G. M. SCHIPPERS & M. J. BECKER

This paper discusses whether motivational interviewing is warranted when there is a discrepancy between clients' goals and those of the society at large. Would it be ethical, for example, for a psychologist to influence unwelcomed foreigners to leave the country? Deontological codes (regarding, for example, respect for autonomy) fail to provide sufficient guidance, because they are impersonal and too general to be applicable in a specific context. The authors suggest that teleological ethics, which promotes the cultivation of virtues and the development of available capabilities, is a complementary ethical principle for psychologists to adhere to. They argue that motivational interviewing in its teleological view of humanity fits perfectly into this approach. It would allow ethical dilemmas rising when goals are in conflict to be approached more subtly. Adding a teleological ethical rule, like that all psychological interventions should serve to enhance the client's developmental possibilities would a) strengthen the psychological-ethical professional code, b) prohibit interference with societal goals (such as national security), and c) assist in general in the treatment of people with limited autonomy.

OVER DE AUTEURS

Prof. dr. Gerard M. Schippers is klinisch psycholoog en emeritus-hoogleraar Verslavingsgedrag en Zorgevaluatie aan het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam. Email: gschippers@xs4all.nl. Dr. Marcel J. Becker is filosoof en universitair docent Ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Email: m.becker@ftr.ru.nl. De auteurs danken Robert Glas, beeldend kunstenaar, voor het uitlokken van de discussie over het beleid van de staatssecretaris met een intrigerende korte film over het toepassen van motiverende gespreksvoering in een uitzettingssituatie ('How to Motivate Someone to Leave Voluntarily', 2016, www.robertglas.nl) en Jacqueliën Rothfusz, auteur van een standaard leerboek over ethiek, voor haar alert informeren over het APA-schandaal.

Literatuur

- American Psychological Association (2015). *Resolution to Amend the 2006 and 2013 Council Resolutions to Clarify the Roles of Psychologists Related to Interrogation and Detainee Welfare in National Security Settings, to Further Implement the 2008 Petition Resolution, and to Safeguard Against Acts of Torture and Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment in All Settings*. Retrieved from: <http://www.apa.org/independent-review/psychologists-interrogation.pdf>.
- Baron, E. De Jonge, J. & Schippers, G.M. (2015). Motiverende gespreksvoering. *Gedragstherapie*, 48, 138-152.
- Beauchamp, T. L. & Childress, J. F. (2001). *Principles of biomedical ethics*. Oxford University Press, USA.
- Becker, M., Tongeren, P. van, Hoekstra, A., Karssing, E. & Niessen, R. (2010). *Deugdetiek en integriteit*. Assen: Van Gorcum.
- Busato, V. (2015). Allereerst, berokken niemand schade. *Psyche & Brein*, september-oktober, p. 25.
- De Jonge, J.M., Baron, E., Bovens, R., d'Hondt, R., Merckx, M.J. & Schippers, G.M. Respecteer de ander, dat is het uitgangspunt. Ingezonden brief de Volkskrant, 3 november 2015.
- EFPA Board of Ethics (2015). *Model Code of Ethics*. (www.efpa.eu)
- Geertsema, H. & Hagenaars, P. (2015). De APA en martelpraktijken in Guantánamo Bay. *De Psycholoog*, 10, 52-56.
- Hendriks, V.M., Blanken, P., van den Brink, W. & Ree, J.M. van (2005). Heroïne op medisch voorschrift: resultaten na twee jaar en stand van zaken. *Epidemiologisch Bulletin*, 40(3), 2-10.
- Hoffman, D.H., Carter, D.J., Viglucci, C.R., Heather, L.B., Guo, A. X. et al. (2015). Report to the Special Committee of the Board of directors of the American Psychological Association. *Independent Review Relating to APA Ethics Guidelines, National Security Interrogations, and Torture*.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Menger, A., Krechtig, L. & Bosker, J.M.H. (Eds.; 2014). *Werken in gedwongen kader: methodiek voor het forensisch sociaal werk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Miller, W.R. & Rollnick, S. (2013). *Motivational interviewing: Helping people change*. Guilford press. (Nederlandse vertaling: Miller, W.R. & Rollnick, S. (2014). *Motiverende gespreksvoering: een methode om mensen voor te bereiden op verandering*. Gorinchem, Ekklesia.)
- Oudenhoven, J.P. van, Blank, A., Leemhuis, F., Pomp, M. & Sluis, A.F. (2008). *Nederland deugt*. ISW, Rijksuniversiteit Groningen.
- Rothfusz, J. (2010). *Ethiek in de psychologie*. Amsterdam: Pearson Education.
- Sen, A. (2001). *Development as freedom*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Staats, M.W.M., Malesevic, T., Neeleman, J.N., Possen, M., Vellinga, A. & Schippers, G.M. (2013). Doordrinkers: dilemma's en een definitie. *Verslaving*, 9 (2), 18-29.
- Schippers, G.M., Baron, E., Zinn, M.F. & De Jonge, J.M. (2016). Motiverende gespreksvoering in psychotherapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, doi:10.1007/s12485-016-0157-5.
- Van Goor, J. (2015). Psychologen in de martelkamer. *De Psycholoog*, 10, 20-25.

Draag jij bij aan een goede gezondheidszorg voor gedetineerden?

Werken bij de Rijksoverheid betekent een bijdrage leveren aan een beter Nederland. Je werkt mee aan rechtvaardigheid door vrijheidsstraffen ten uitvoer te brengen en door ingesloten personen een kans te bieden op een maatschappelijk aanvaardbaar bestaan. Thema's die zorgen voor een veilige en rechtvaardige Nederlandse samenleving.

De penitentiaire inrichting Haaglanden zoekt collega's m/v

De penitentiaire inrichting Haaglanden bestaat uit de locaties Scheveningen en Zoetermeer. In Scheveningen is naast het Penitentiair Psychiatrisch Centrum (PPC), het Justitieel Centrum voor Somatische Zorg (JCvSZ) en de Inrichting Stelselmatige Daders (ISD) gevestigd. Het PPC Haaglanden is een diagnostiek- en behandelcentrum voor patiënten met een justitiële titel, die lijden aan een ernstige psychiatrische aandoening en voor wie zorg niet op een andere wijze te organiseren valt. Het Justitieel Centrum voor Somatische Zorg heeft veertig bedden voor gedetineerden met somatische problematiek. Bij deze gedetineerden is dikwijls tevens sprake van psychiatrische problemen.

Gz-psycholoog

Binnen het PPC informeer, adviseer en ondersteun je de behandelcoördinator, de psychiater en het afdelingspersoneel over de behandeling en begeleiding van de patiënten. Daarnaast draag je bij aan het opstellen van behandel- en begeleidingsplannen en adviseer je over de ontwikkelingen van het leefklimaat van de afdeling. Je hebt een afgeronde universitaire opleiding psychologie en bent BIG-geregistreerd.

Info www.werkenvoornederland.nl/DJ1170074

Gz-psycholoog

Binnen het JCvSZ werk je met gedetineerden waarbij er sprake is somatische problematiek, vaak in combinatie met psychiatrische problematiek. Enerzijds richt je je op de behandeling van de patiënt, anderzijds coach je de omgeving hoe om te gaan met de patiënt en diens problemen. Je geeft psychologische behandel- en begeleidingsadviezen en verricht psychologisch onderzoek. Je hebt een afgeronde universitaire opleiding psychologie en bent BIG-geregistreerd.

Info www.werkenvoornederland.nl/DJ1170076

Sociaalpsychiatrisch verpleegkundige

Binnen het PPC verleen je sociaalpsychiatrisch verpleegkundige zorg, begeleiding, training of therapie aan patiënten met kortdurende of regelmatig terugkerende psychosociale of psychiatrische problematiek. Je hebt een afgeronde hbo-opleiding voor ggz-verpleegkundige, aangevuld met een afgeronde SPV-opleiding.

Info www.werkenvoornederland.nl/DJ1170077

Behandelcoördinator

Binnen het PPC geef jij richting en inhoud aan de gehele multidisciplinaire behandeling en monitort de uitvoering van behandelplannen. Samen met het afdelingshoofd stuur jij een team Zorg Behandel Inrichtingswerkers aan, waarbij jouw expertise ligt op het managen van therapeutische relaties en teamdynamieken. Je hebt academisch niveau, een BIG-registratie als gz-psycholoog met minimaal drie jaar werkervaring, of je bent basisarts en volgt een opleiding tot psychiater.

Info www.werkenvoornederland.nl/DJ1160115

Veilig, achter slot en grendel

**Ik ben geen probleemkind,
ik ben een uitdaging (90 min)**

Scenario en regie: Rolf Orthel

Recensent: Jeroen van Goor

De lange documentaire *Ik ben geen probleemkind, ik ben een uitdaging* van Rolf Orthel is gedraaid in een gesloten inrichting van Jeugdzorg in Heerhugowaard. Een aantal kinderen wordt gedurende een jaar gevolgd en stukje bij beetje wordt duidelijk hoe en waarom ze daar zijn beland. Vaak komen ze uit gebroken gezinnen, maar ook drugsgebruik, seksueel misbruik en daaruit voortvloeiende psychische problematiek liggen ten grondslag aan hun verblijf. De film zoekt naar een antwoord op de vraag hoe ze hun problemen ervaren en laat zien hoe ze met de nodige begeleiding weer proberen op te krabbelen.

Bijzonder is dat de camera bijna ongemerkt aanwezig is tijdens therapiesessies, waarin de kinderen leren naar zichzelf te kijken en te begrijpen waar hun negatieve zelfbeeld en gedrag vandaan komen. De vertrouwensrelatie tussen behandelaar en kind wordt mooi in beeld gebracht, als de therapeut na een emotionele doorbraak de handen van een meisje beetpakt en haar troost, en zegt dat ze trots op haar is. Terzijde voegt ze daaraan toe dat zulk fysiek contact aan het begin van de therapie ondenkbaar was geweest, wat tekenend is voor de geboekte progressie.

Bij vlagen ontroert de film, vooral op momenten waarop de kinderen zich blootgeven door een gedicht voor te lezen of muziek te maken. Maar ook hun kwetsbare momenten komen in beeld: het meisje dat zichzelf sneed en met dertien hechtingen in het ziekenhuis belandde en elk contact vermijdt; de jongen die in huilen uitbarst als zijn vader ter sprake komt die zijn geaardheid niet accepteert. De therapeut klopt hem op de schouder en zegt: 'Je moet flinke stroomversnellingen hebben in 't riviertje, hier ben ik heel blij mee.'

Dan wordt duidelijk dat de deur van de kamer 's avonds weliswaar op slot gaat, maar dat de instelling ook een veilige haven biedt, en dat het vooral dat is wat deze kinderen nodig hebben. Een aanrader.

Maandag 15 mei, 20.25 uur zendt KRO-NCRV op NPO 2 deze documentaire uit.

ADVERTENTIES

Afvallen op maat: een methode voor blijvend resultaat

Tatjana van Strien, 3de herziene druk, 2017, Hogrefe Uitgevers, Amsterdam, 176p., €22,50

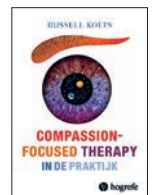
Op grond van 30 jaar wetenschappelijk onderzoek biedt dit boek een zelftestmethode. Wat is de oorzaak van het eetprobleem. En wat kan er aan worden gedaan. Het alternatief voor wonderkuren.

Compassion-focused therapy in de praktijk

Russel Kolts, 2017, Hogrefe Uitgevers, Amsterdam, 224p., €24,95

CFT is een integratieve therapie die gebruik maakt van verschillende wetenschappelijk onderbouwde interventiestrategieën. De verschillende bouwstenen van CFT worden in deze gids op een eenvoudige en praktische manier gepresenteerd.

In het moment met ACT

Kirk Strosahl, Patricia Robinson, Thomas Gustavsson, 2016, Hogrefe Uitgevers, Amsterdam, 256p., €24,95

Gids voor therapeuten. Biedt praktische handvatten uit het gedachtegoed van de acceptatie- en commitment therapie om cliënten te helpen aanwezig én flexibel te blijven tijdens therapiesessies. Ook wanneer het pijn doet.

Ga naar www.hogrefe.nl voor meer informatie over deze en andere boeken.

Ook een boekadvertentie plaatsen? Neem voor informatie en tarieven contact op via 073-689 58 89 of depsycholoog@performis.nl

Bewuster leven

Emotionele flexibiliteit

Door Susan David (2017)

Amsterdam: Meulenhoff Boekery, 288 p.

Recensent: Karel Soudijn

In dit uit het Engels vertaalde boek ontbreekt de naam van Johan Cruijff. Dat is jammer, want veel adviezen van Susan David lijken een variant op Cruijffs tegeltjeswijsheid *Elk nadeel heb zijn voordeel*. Mensen kunnen tegenslagen en mislukkingen gebruiken om eigen mogelijkheden te ontwikkelen. Maar dan moeten ze wel eerst leren daar over na te denken.

Zo geformuleerd is *Emotionele flexibiliteit* een boek vol clichés. David illustreert haar ideeën echter met talrijke, soms verrassende inzichten uit psychologisch onderzoek en uit persoonlijke ervaringen. Moet een mens altijd maar blijven lachen (*keep smiling*)? Nee, natuurlijk niet. Om dit te verduidelijken gaat David als volgt te werk. Eerst haalt ze een onderzoek uit 2001 aan, waarin wordt gesuggereerd dat de gelaatsuitdrukking op jaarboekfoto's van meisjes (die op een privéschool zaten) voorspellende waarde heeft. Meisjes met een 'echte' lach zouden dertig jaar later veel succesvoller zijn dan meisjes met een 'gemaakte' lach. Op de beperkingen van dit onderzoek gaat David niet in. Ze vraagt zich niet af in hoeverre de uitkomsten te generaliseren zijn naar andere meisjes. Of naar jongens. Wél koppelt zij aan de onderzoeksuitkomsten een beschouwing over de voordelen en nadelen van positieve emoties. In eerste instantie helpen positieve emoties om betere besluiten te nemen, maar David vergelijkt lachen met eten: wie altijd veel eet, wordt te dik. David: 'Als we te vrolijk zijn, dan hebben we de neiging om belangrijke bedreigingen en gevaren te negeren.' Negatieve emoties helpen juist om dieper na te denken. Voor lezers die dit moeilijk kunnen geloven voegt David hieraan toe: 'Is het niet

interessant dat de beroemdste (fictieve) detectives opmerkelijk mopperig zijn?'

David treedt in het voetspoor van Daniel Kahneman als ze op twee vormen van denken wijst: snel en langzaam. Haar boek is een uitvoerig pleidooi voor de langzame vorm. Wie de tijd neemt, creëert ruimte voor alternatieve emoties. Om het langzame denken te bevorderen, wijst de auteur op de functie van taal. Gedragingen worden volgens David in sterke mate gestuurd door de wijze waarop mensen hun ervaringen benoemen. Wie flexibel in het leven wil staan, doet er volgens haar goed aan om situaties vanuit zeer verschillende gezichtspunten te beschrijven.

David put haar inzichten uit talrijke stromingen binnen de psychologie. Ze gaat eclectisch te werk. Soms is ze behavioristisch – vooral als ze benadrukt dat het belangrijk is om veranderingen in kleine stappen door te voeren. Met haar nadruk op taal is ze cognitivistisch. Mindfulness krijgt ruim aandacht. De positieve psychologie trekt een spoor door de tekst. De al wat oudere attributietheorie komt aan bod, net als de nog oudere gestaltpsychologie. Om te voorkomen dat het boek een grabbeltou zou worden, laat David haar lezers een marsroute volgen die uit vier etappes bestaat: aanwezig zijn, afstand nemen, je eigen pad volgen, veranderen. Wie hierna nog dezelfde persoon is gebleven, is in elk geval aan het denken gezet over de voor- en nadelen daarvan.

Dr. K.A. Soudijn is verbonden aan de Universiteit van Tilburg. E-mail: k.a.soudijn@uvt.nl.

Buiten de orde

Weten vraagt meer dan meten: hoe het denken verdwijnt in het regime van maat en getal

Door Christien Brinkgreve, Sanne Bloemink en Eric Koenen (2017)
Amsterdam: Amsterdam University Press, 130 p.

Recensent: Karel Soudijn

Lang geleden maakte de Groningse wetenschapsfilosoof Lolle Nauta een mooie vergelijking. Feiten spreken niet uit zichzelf. Als ze dat wél doen, zo ging hij verder, dan is dat een kwestie van buikspreken.

De Groningse emeritus-hoogleraar psychologie Trudy Dehue is een van de geïnterviewden in *Weten vraagt meer dan meten*; zij betoogt iets vergelijkbaars. Ze haalt een andere wetenschapsfilosoof aan, die benadrukte dat feiten gebaseerd zijn op redeneringen. Hieraan voegt ze toe: 'Feiten zijn geen weerspiegeling van de werkelijkheid, maar conclusies die grondig of minder grondig kunnen zijn getrokken.' Als voorbeeld geeft Dehue armoedemeting door de overheid. Daarin komt Oost-Groningen altijd als armste gebied van Nederland uit de bus: 'Maar dan gaat een journalist erheen om mensen te interviewen en dan blijkt opeens dat veel mensen zich helemaal niet arm voelen. Hoe kan dat?' Dat kan omdat aan armoedemeting een definitie van het begrip 'armoede' voorafgaat, aldus Dehue. En daarover valt te twisten.

Het grootste deel van dit boek bestaat uit interviews met twaalf succesvolle mensen die zichzelf buiten de orde plaatsen. Ze zijn bezorgd en ontevreden over de vormen van standaardisering en bureaucratisering die overal in onze samenleving dominant lijken te worden, vooral in de gezondheidszorg, het bedrijfsleven en de universiteit. Een schrijnend voorbeeld is het onhandelbare meisje dat door haar ouders voor diagnose wordt aangemeld. De professional die het kind te zien krijgt, suggereert een cursus waarin de ouders leren anders met elkaar en met hun

dochter om te gaan. Daar voelen deze ouders echter niets voor. Ze vinden het veel veiliger en gemakkelijker als de professional haar een psychiatrische diagnose volgens de DSM opplakt. En dat is dan ook het enige dat die professional lijkt te kunnen doen.

Bedrijfskundige Eric Koenen benadrukt hoe nadelig het voor organisaties is op basis van een *quick scan* veranderingen door te voeren. Deskundigen die zo'n scan uitvoeren, missen essentiële informatie die op de 'werkvloer' te vinden is. Veranderingen die dan van bovenaf worden opgelegd, gaan voorbij aan belangrijke kwesties binnen de organisatie. De oplossing van een geconstateerd probleem versterkt vaak de problemen die over het hoofd worden gezien. Zelf is Koenen recentelijk een intensieve opleiding relatietherapie gaan volgen om directieteam en raden van bestuur beter te kunnen begeleiden. Als begeleider van veranderingen in organisaties ziet hij tegenwoordig vooral als taak: *vertraging inbouwen*. Die tijd is volgens hem nodig om de juiste vragen te kunnen stellen en actief te luisteren.

De twaalf personen die in dit boek aan het woord komen, trachten elkaar in een gespreksgroep te inspireren. In hun eentje kunnen ze onze samenleving niet kantelen, en als gespreksgroep zal dat ook niet lukken. Maar je moet ergens beginnen. Zonder regelgeving loopt een samenleving vast, maar het is minstens zo belangrijk om variatie te tolereren. Die boodschap dragen de gesprekspartners uit door in dit boek heel verschillende verhalen te vertellen.

INSPIRATIE – ANDERE DISCIPLINES

Lydia Krabbendam, hoogleraar Neuro-psychologie aan de Vrije Universiteit (vu)

Zo'n tien jaar geleden vroeg ik een Vidi-subsidie aan. Ik wilde sociale interacties bij psychose gaan onderzoeken met behulp van spellen uit de speltheorie. Mijn onderzoeksvorstel werd doorgestuurd naar reviewers en een van hen suggereerde dat mijn onderzoek ermee geholpen zou zijn als we ook met een econoom zouden gaan praten. Zelf was ik er niet opgekomen, maar ik vond het onmiddellijk een heel goed idee.

Ik werkte nog in Maastricht en heb op de website van de universiteit gekeken of er een econoom op de universiteit was die ervaring had met economische spellen. Ik benaderde hem. De gesprekken met hem gaven me totaal nieuwe inzichten over hoe de discipline waarin je zit de manier beïnvloedt waarop je naar iets kijkt. Het gebruik van deceptie bijvoorbeeld, dat was destijds in de psychologie gemeengoed. Dat houdt in dat je bijvoorbeeld zegt dat een proefpersoon tegen een ander mens speelt, maar in het echt speelt hij tegen een computer. Ik had dat in mijn voorstel opgenomen, maar de econoom zei: "Als je dat doet, werk ik niet mee." Deceptie was *not done* binnen de economie, het zou het einde van zijn carrière betekenen. De bezwaren ertegen gaat niet zozeer om de individuele proefpersoon, het gaat er vooral om dat je daarmee de subject-pool bederft. Want op een gegeven moment weten mensen dat in dit soort onderzoek waarheid niet wordt verteld en daar gaan ze zich naar gedragen. Omdat ik graag met hem wilde

samenwerken en ik zijn visie interessant vond, veranderde ik de onderzoeksopzet.

En zo hebben we een ingewikkelde studie uitgevoerd waarin de proefpersonen – mensen met psychosen, hun familieleden en controles – echte tegenspelers kregen. Dat maakte het onderzoek lastig, want als psycholoog wilden wij de reacties van de tegenspelers standaardiseren, maar met deze opzet kon dat niet. Dat had gevolgen voor de resultaten. We wilden bijvoorbeeld ook de reactie onderzoeken van onze proefpersonen op iemand die unfair speelt en het vertrouwen van de proefpersoon niet beantwoordt. Die conditie verviel helemaal, want er waren weinig tegenspelers die deze strategie hanteerden. Afgezien daarvan was het logistiek een ingewikkeld project om alle proefpersonen op het juiste moment naar het lab te laten komen.

Toch had ik er geen spijt van. Ik leerde dat het interessant is om over de grenzen van je eigen discipline heen te kijken en dat het echt impact kan hebben. Ik had er veel lol in.

ANTROPOLOGEN

Ook later in mijn carrière ben ik actief op zoek gegaan naar samenwerking met andere disciplines. In 2009 ging ik naar de vu en daar deed ik onder andere onderzoek naar de ontwikkeling van empathie bij adolescenten. Hetzelfde wordt in de antropologie onderzocht, maar antropologen doen het op een heel andere manier dan psychologen, ontdekte ik toen ik met hen de samenwerking zocht. Binnen de psychologie onderzoeken we iets als empathie met tests en gevalideerde

vragenlijsten. Binnen de antropologie wordt observatie vaker toegepast, maar anders dan psychologen het doen. Het is veel participender, er wordt gebruikgemaakt van de eigen subjectiviteit en die wordt ook geregistreerd. Het verschil is dat empathie binnen de psychologie vaak als individuele vaardigheid wordt beschouwd, het is een soort stabiele trek van het kind. In de antropologie daarentegen ziet men het vooral als proces tussen twee mensen. Dan gaat het meer over de relatie die een kind op dat moment heeft. Ik blijf psycholoog, maar ik kijk wel wat die andere discipline eraan kan toevoegen en hoe die mijn ideeën kan verrijken.

FOTO: PETER VALCKX

Dat levert nieuwe ontwikkelingen op. Voor mij was de samenwerking met antropologen een opstap om gebruik te maken van de sociale netwerkanalyse; een manier om de relaties in kaart te brengen. We gebruiken binnen verschillende disciplines vaak dezelfde begrippen, maar we geven er een verschillende invulling aan.

CONGRES

Ik ben ook keynote speaker op het European Congress of Psychology dat het NIP 11 tot en met 14 juli organiseert samen met de Belgische zustervereniging BFP. Mijn bijdrage zal gaan over de overlap

tussen dit keer de neurowetenschappen – mijn eigen vakgebied – en de onderwijswetenschappen. Daarover ga ik ook samen met Nienke van Atteveldt een symposium houden. De kennis over leren die er vanuit de neurowetenschappen en vanuit de onderwijswetenschappen is over wat goed onderwijs is, willen we combineren. Want er is een kloof tussen de twee velden, hoewel ze allebei toch over leren gaan. De manier waarop een proefpersoon in een fMRI-studie leertaken uitvoert, verschilt erg van hoe iemand in klaslokaal leertaken uitvoert. Vandaar dat er sceptische reacties zijn, men vindt dat de kennis uit neuroweten-

schappelijk onderzoek te snel toegepast wordt op het onderwijs. Dat kan waar zijn, maar toch kunnen de twee vakgebieden wel van elkaar leren. Ze gaan immers allebei over leren bij mensen. Wij willen proberen de brug tussen de twee wetenschapsgebieden te slaan.'

Meer informatie over het European Congress of Psychology:

<https://psychologycongress.eu/2017/>

*'Als je dat doet,
werk ik niet mee'*

MENNO OOSTERHOFF, PSYCHIATER EN DWANGPATIËNT

EEN CHEMISCHE BREINFOUT

Aanvankelijk twijfelde Menno Oosterhoff erover of hij met zijn dwangstoornis wel psychiater kon worden. Nu is hij psychiater. Tijdens zijn werk kan hij zijn eigen dwang goed loslaten, in gesprekken met patiënten hindert de dwang hem niet. 'Bij mijn eigen dwang gaat het vooral om een onbestemd rotgevoel dat ik iets kwijt ben. Ik weet dat het op geen enkele manier belangrijk is en toch voelt het alsof mijn leven ervan afhangt.'

Menno Oosterhoff is psychiater en kinder- en jeugdpsychiater bij Lentis en heeft een dwangstoornis. Als hij met patiënten praat, kan hij zijn dwang loslaten en functioneert hij goed, maar in zijn eigen leven heeft hij er last van. Nu wil hij ermee naar buiten treden. Hij schreef er het boek *Vals alarm* over, dat half mei verschijnt bij uitgeverij Lucht. Openhartig en met veel humor vertelt hij over zijn ervaringen als patiënt, maar ook over zijn patiënten en wat die hem leerden over zijn eigen dwangstoornis. In een apart hoofdstuk doet zijn vrouw haar verhaal, zodat we het ook zien vanuit een ander perspectief. Hoe voelt dwang? Hoe kun je ermee leren leven? En hoe is het om psychiater én patiënt te zijn?

DWANGMATIG TUINIEREN

Psychiater Menno Oosterhoff groeide op in een streng christelijk milieu. Op zijn zeventiende werd zijn vader ongeneeslijk ziek en overleed. In die tijd begon Oosterhoffs dwang zich te manifesteren. Hij voelde een grote onrust als hij niet alles wat hij voelde en dacht in zijn dagboeken noteerde. Als er iets veranderde in zijn gevoel of in de manier waarop hij over iets dacht, moest dat ook worden vastgelegd. Hij schreef het niet alleen chronologisch op, maar noteerde het ook bij de oorspronkelijke passage. 'De dagboeken moesten een perfecte afspiegeling zijn van wat er in mij omging. Ik merkte zelf ook wel dat het vreemd was, het was nooit goed genoeg. Maar dat maakte de drang om compleet te zijn niet minder.'

Vervolgens begon hij zich zorgen te maken dat hij de dagboeken bijvoorbeeld door brand kwijt zou kunnen raken. Daarom begon hij ze over te schrijven. De kopieën moesten ergens worden bewaard waar ze veilig lagen, voor brand, maar ook voor vreemde ogen. Het werd voor hemzelf steeds duidelijker dat hij meer last had van de dagboeken dan dat hij er plezier aan had. Hoewel het hem erg aan het hart ging, begreep hij dat er maar één manier was dit te doorbreken en dat was het vernietigen van die dagboeken. Hij scheurde ze in kleine snippers en dat hielp even. Een deel was verloren, hij zou nooit meer echt compleet kunnen zijn. Toch bleef hij schrijven en was hij later voor de tweede keer en om dezelfde reden genooddaakt de dagboeken te vernietigen.

‘Misschien zijn we – psychiaters en psychologen – vaak wel te bang voor de nabijheid en te weinig bang voor de afstand’

Daarnaast had hij compleetheidsdrang. Als hij iets vergeten of kwijt was, kon hij daar uren over blijven nadenken of naar blijven zoeken. Het kon om heel kleine dingen gaan, een boodschap die hij nog moest doen, een briefje dat hij kwijt was of een plakbandje.

Later stak de dwang ook op andere manieren de kop op. Via tuinieren bijvoorbeeld. Hij woonde inmiddels met zijn vrouw in een dorp nabij Groningen en legde daar een grote natuurtuin aan. Het werd een waar paradijs, maar ook daarin was hij dwangmatig. Zijn vrouw schrijft daarover in haar hoofdstuk in het boek: ‘Menno in de zon, tussen bloeiende planten, fluitende vogels, kwakende kikkers, de poes er gezellig naast en dan vroeg ik hoopvol: “Ben je lekker bezig?” Vaak was het antwoord: “Nee, ik ben zo dwangmatig.”’ Zelf schrijft hij: ‘Bezoek zegt vaak: “Wat moet dat heerlijk zijn ’s avonds in deze tuin te zitten.” “Nou,” zeg ik dan, “ik zit nooit, ik maak zitjes.”’

Inmiddels komt hij aan het tuinieren nauwelijks meer toe, zegt hij in de keuken van zijn huis. De tuin is daarom verwilderd, maar nog altijd mooi en vol

bijzondere planten. Op het moment van dit interview, is zijn vrouw in de tuin aan het werk. Hij laat haar haar gang gaan, zegt hij. Hij probeert het los te laten wat er met de tuin gebeurt. Als ze even binnenloopt, geeft ze haar visie op de zaak. ‘Ik vind het knap van hem dat hij mij mijn gang laat gaan als ik in de tuin bezig ben, maar hij vindt het vreselijk moeilijk. Hij komt er zelf niet meer aan toe, maar kan het moeilijk overlaten. Ik mag dus al blij zijn dat hij niks zegt, laat staan dat hij een complimentje kan geven.’

Na de tuin was het huis aan de beurt, ook daarin werd hij dwangmatig. Het resulteerde in een prachtig, kleurrijk en bijzonder huis. Zelfs het toilet is een belevenis, in de muur is er een minigarage verwerkt. Wat begint als een goed idee, als een passie die leidt tot iets moois, ontaardt gemakkelijk in een dwang.

KAN DAT WEL?

Bij sommige dwangpatiënten is de stoornis zo ernstig, dat ze er niet bij kunnen werken. Oosterhoff wel, hij ging geneeskunde studeren. Als specialisme koos hij uiteindelijk voor de psychiatrie. Dat heeft niet alleen met zijn eigen dwang te maken, benadrukt hij. ‘Ik wilde al psychiater worden voordat ik een dwangprobleem had. Mijn belangstelling is zeker niet beperkt tot mijn eigen problematiek. Ik heb tijdens mijn studie ook nog allerlei andere specialismen overwogen, maar voelde me uiteindelijk toch het meeste thuis bij de psychiatrie.’

Hij kan zijn eigen dwang tijdens zijn werk gelukkig goed loslaten. In gesprekken met patiënten gaat het altijd goed, dan hindert de dwang hem niet en kan hij in het gesprek opgaan.

Aanvankelijk twijfelde hij erover of hij wel een geschikte psychiater kon worden. ‘In het begin dacht ik: kan dat wel, mag dat wel? Ze moesten eens weten dat ik zelf ook iets heb. Maar al snel begreep ik dat ik niet de enige was. Ik denk toch dat als je zelf enorm gezond in elkaar zit, je wat minder snel iets met zo’n vakgebied hebt. Ik vind het ook wel belangrijk dat ik me enige voorstelling kan maken van hoe belemmerend en ingrijpend psychische problemen kunnen zijn. Eigen ervaringen zijn daarbij niet noodzakelijk, maar kunnen wel helpen.’

Zoals elke psychiater in opleiding ging hij in leertherapie. Tijdens die psychotherapie leerde hij niet specifiek om te gaan met zijn dwang, maar wel met

andere problemen waarmee hij worstelde. 'Er waren nog andere dingen waar ik mij toe moest verhouden, zoals mijn streng christelijke opvoeding, het overlijden van mijn vader toen ik zeventien was en de dood van mijn broer een paar jaar later.'

VOLLEDIGHEID EN PERFECTIE

De Rogeriaanse *client centered* psychotherapie heeft hem geholpen te praten over zijn dwang, maar om dwang te behandelen, is deze therapievorm niet de beste weg. Op dat gebied had hij meer aan zijn studie, de cognitieve gedragstherapie en de patiënten die hij in zijn spreekkamer zag. 'Ik leerde de hele psychopathologie kennen en ondertussen ontrafelde ik ook mijn eigen problematiek.'

Hoewel hij aanvankelijk vooral veel hoorde over dwang als angststoornis, herkende hij zich daar niet helemaal in. Hij had vaak last van een andere vorm, die hij ook in de spreekkamer terugzag: dwang die te maken heeft met een behoefte aan volledigheid en perfectie. Die vorm van dwang kwam in de literatuur veel minder aan bod. Bij die dwang spelen niet zozeer angstgevoelens een rol, maar een gevoel dat 'het niet klopt', dat iets niet compleet en volmaakt is. Oosterhoff: 'Mijn eigen dwang was soms beslist niet te begrijpen als angst. Het was vaak vooral een onbestemd rotgevoel dat ik iets kwijt ben. Ik weet dat het op geen enkele manier belangrijk is. En toch voelt het alsof mijn leven ervan afhangt.'

Hij raakte er steeds meer van overtuigd dat dwang niet te begrijpen valt vanuit zijn achtergrond, maar dat het meer een biologische rariteit is, een chemische breinfout. In die tijd begonnen de ideeën over psychische stoornissen wat te kantelen. Niet alles kwam door de omgeving. Men ging steeds meer open staan voor het idee dat biologische en erfelijke factoren ook een rol zouden kunnen spelen.

Om die reden had hij ook meer aan de gedragstherapeutische principes die hij tijdens zijn studie leerde, dan aan pogingen te proberen zijn dwang te begrijpen vanuit zijn (streng) opvoeding. Hij leerde wat hij beter wel en beter niet kon doen. 'Net als andere dwangpatiënten heb ik lang de oplossing gezocht in de verkeerde hoek. Ik zocht naar zekerheid, volledig-

heid, perfectie en controle. Dat je een keer extra controleert of het gas is uitgedraaid, is normaal gesproken geen probleem. Maar voor mensen met dwang werkt het averechts. Nog een keer controleren, maakt je niet zekerder. Integendeel, je stompt eerder af voor de geruststelling. De oplossing is niet dat je het gas nogmaals controleert, maar dat je de onrust leert verdragen.'

Het basisprobleem is niet dat het een stoornis in het denken is, maar meer in de gevoelsmatige taxatie ervan, stelt Oosterhoff. Een kleinigheid wordt beleefd als iets onoverkomelijks. Dat vervolgens proberen

te herstellen, werkt niet. 'In het meest extreme geval wordt het bijna psychotisch. Dan ben je als muzikant bang dat je je viool vergeet als je een concert moet geven. En zelfs zintuiglijke informatie kan dat gevoel niet wegnemen. Dus je ziet de viool liggen, maar het voelt nog steeds of je hem bent vergeten.'

EXPOSURE

Exposure is een ander verhaal. Het kan wel bij angstige dwang werken, want

door exposure kan de angst uitdoven. Maar bij de vorm van dwang die te maken heeft met *just not right feelings*, zijn zijn ervaringen minder positief. Oosterhoff: 'Dan moet ik dat gevoel opzoeken, me eraan blootstellen, in de hoop dat het gevoel uitdooft. Dat werkt niet, want op die momenten heb ik het gevoel dat mijn wereld uit elkaar valt. Het is een gevoel van totale desintegratie: ik verlies de grond onder mijn voeten, dus ook het standpunt van waaruit ik me zou kunnen blootstellen. Ik kan het nauwelijks uitleggen. Het is gênant om de vergelijking te maken, maar het voelt als een onherstelbaar verlies, alsof alles voor niets is geweest, het vereist een soort bereidheid om te sterven. Ik wéét dat het niet klopt, dat het om een kleinigheidje gaat, een verloren schepje, een vergeten gedachte, een envelop met een aantekening erop, maar het voelt als iets rampzaligs. Het is duidelijk dat mijn brein een volstrekt verkeerd signaal afgeeft.'

Responspreventie is de passieve manier en dat werkt wel, zegt hij. 'Dan laat je de dwanghandeling achterwege en probeer je afleiding te zoeken.'

FOTO: PETER VALCKX

MEDICIJNEN

Verder heeft hij veel baat bij medicijnen. Aanvankelijk adviseerde hij zijn patiënten wel om medicijnen te gaan gebruiken, maar zelf wilde hij er niet aan. Uiteindelijk ging hij toch overstag, nadat zijn vrouw al heel vaak gezegd had 'Probeer het gewoon eens.' In het begin was zijn schaamte daarover nog zo groot dat hij de medicatie aanvankelijk niet op zijn eigen naam uitschreef, maar op die van zijn vrouw. Hij merkte een grote verbetering. Juist de just not right feelings zwakten af. 'Die focus op wat ik ook alweer wilde zeggen, de enorme onrust over een verdwenen plakbandje, dat is allemaal veel minder geworden. Alleen mijn gedrevenheid kan ik nog niet zo goed loslaten.'

DWANG OF PERSOON?

De dwang heeft hij al zo lang en is zo verweven met zijn persoonlijkheid, dat hij geen goed antwoord heeft op de vraag wanneer iets dwangmatig is en wanneer gewoon passie. Ook in *Vals Alarm* gaat hij daarop in. Wil hij gewoon een boek schrijven of is het toch zijn dwang en probeert hij zo via een achterdeur alsnog een compleet verslag te doen van zijn leven? Want telkens trapt hij toch weer in de valkuil. 'Door er vanwege mijn boek zo mee bezig te zijn, kreeg ik weer

nieuwe inzichten. Over mijn relatie bijvoorbeeld. Ik merkte opeens dat het allemaal wel erg nauw luistert, dat ik alles tot op de millimeter uitgesproken wil hebben, dat ik moeilijk kan denken: ach, laat ook maar.'

Dat gedrevene, dat perfectionistische komt ook op andere terreinen tot uiting. Hij vertelt over die keer dat hij met zijn vrouw over het Wad liep. 'Ik dacht: het is prachtig, waarom doen we dit niet vaker? Ik wil het Wad leren kennen in alle seizoenen, ik wil er boeken over lezen, en ik wil er een boek over schrijven. "We moeten veel vaker naar het Wad!" zei ik tegen mijn vrouw. Zij reageerde droogjes met: "Maar we zijn nu op het Wad." Ik moet mezelf dwingen om te denken: dit is het leven! Ik ben heel goed in het worden, maar niet in het zijn.'

Voor een deel is het passie, want hij wil altijd van alles. En is zelfs bang voor de leegte. Zo maar voor zich uit zitten mijmeren kan hij niet en vakanties zijn een drama. 'Ik moet iets om handen hebben, anders word ik somber. Dan kijkt mijn vrouw om en ziet mij hologisch achter zich lopen en dan zegt ze: "Is het geen tijd om terug te gaan?"' In de tijd dat hij nog fanatiek met zijn tuin bezig was, had hij op vakanties in ieder geval een project en zocht hij plantjes, die hij dan mee naar Nederland wilde nemen. Maar omdat de meeste

‘Je ziet de viool liggen, maar het voelt nog steeds of je hem bent vergeten’

plantjes het toch niet redden, is hij daarmee gestopt.

Dwang zit dus in de persoonlijkheid, hij weet niet waar zijn persoonlijkheid begint en zijn dwang eindigt. ‘Mijn gedrevenheid maakt een groot onderdeel van me uit. Het is niet alleen maar negatief. Ik weet niet hoe ik geweest zou zijn zonder dwang.’ Dan opeens tegen zijn vrouw die bij het aanrecht staat: ‘Dineke, zeg jij er eens iets over.’

Die antwoordt nuchter: ‘Zolang je het leuk vindt, vind ik alles best. Maar zodra je slecht gaat slapen, bijna in paniek raakt, zodra wij en de kinderen je amper meer zien, dan is het gewoon niet leuk meer.’

Misschien staat de rem die hij niet in zichzelf voelt, nu wel tegen het aanrecht geleund.

PSYCHIATER EN PATIËNT

Hij is dus psychiater én patiënt. Ook dat is complex. Maar het kan wel. En de combinatie is niet alleen nadelig, stelt hij, er zijn ook voordelen. ‘Ik weet zelf hoe het is, het houdt je bescheiden en maakt het misschien net wat makkelijker om mensen serieus te nemen in hun problematiek.’

De meerwaarde voor zijn werk moet overigens meer blijken uit wát hij zegt dan dát hij het zegt. ‘Ik ben altijd heel terughoudend geweest om iets te vertellen over mijn eigen problematiek. Nu ik er publiekelijk open over bent, heeft dat natuurlijk wel invloed op de behandelrelatie. Ik ben er ook anders over gaan denken. Misschien zijn we, psychiaters en psychologen, wel te bang geweest voor de nabijheid en te weinig bang voor de afstand. Maar dan nog moet je je persoonlijke ervaringen prudent hanteren. Want hulpverleningsgesprekken moeten immers gaan over de patiënt's problematiek. Als ik al iets over mezelf naar voren breng, moet het met dat doel zijn.’

Om tegen je dwang in te willen gaan, moet iemand ‘de geest krijgen’. Een verbod opgelegd krijgen door anderen helpt niet. Iemand moet zelf ergens de moed vandaan halen om de angst en de onrust te verdragen, hij moet het zelf doen. Oosterhoff: ‘Misschien dat mijn persoonlijke betrokkenheid me tot een enthousiaste trainer maakt. Ik ken als ervaringsdeskundige de ins en outs van dwang, net als een ex-schaatser de ins

en outs kent van schaatsen. Misschien omdat je jezelf zo vaak hebt moeten oppeppen.’ Maar daarmee wil hij absoluut niet zeggen dat het lijden aan een stoornis een voorwaarde is om een goed hulpverlener te zijn – hij benadrukt het nog maar een keer.

Publiekelijk open zijn werkt het beste tegen vooroordelen, weet hij. ‘Ik zit als geen ander in een positie waarbij het nuttig kan zijn als ik er open over ben. Ik vond het nog wel eng, het blijft iets kwetsbaars. Maar nu na tweeënhalft jaar merk ik dat het ook went. Ik ben me er minder voor gaan schamen. Ik besef overigens dat ik makkelijk praten heb. Ik sta aan het einde van mijn carrière, dus ik kan het me iets beter permitteren dan iemand die net begint.’

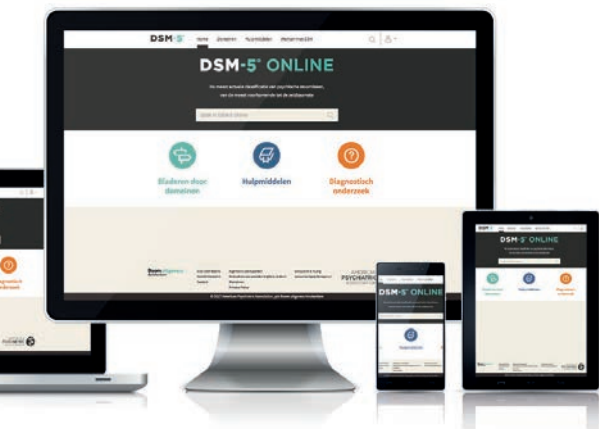
LOTGENOOT

Een ander effect van zijn openheid is dat patiënten het nu weten. En die vinden het heel waardevol. ‘Ooit zei een patiënt tegen me: je weet niet hoe ongelooflijk steunend het is dat jij ook intrusies hebt – intrusies zijn indringende en zich te vaak opdringende gedachten aan dingen die weerzin oproepen. Daardoor durven patiënten meer tegen hem te zeggen. Ze durven me soms dingen te vertellen die ze niet eerder hebben verteld. Patiënten zeggen dat ze begrepen worden. Aan de andere kant moet ik wel blijven beoordelen in hoeverre openheid in het belang is van de patiënt. Bovendien ben ik geen wonderdokter, ik kan geen dingen die anderen niet ook kunnen.’

Los daarvan heeft openheid effecten waarvan hij nog niet weet wat hij ervan moet vinden. ‘Het geeft namelijk een gevoel van saamhorigheid. Ik betrap me erop dat ik soms in de wij-vorm spreek. Maar hoe zorg ik ervoor dat het niet helemaal een lotgenoten-contact wordt? Het appelleert ook een beetje aan mijn eigen behoefte erover te praten en dat is niet de bedoeling van een hulpverleningscontact. Hoe ik lotgenoot zijn moet combineren met hulpverlener zijn moet ik nog uitvinden. Ik kan niet helemaal afgaan op wat patiënten willen, want die vinden het niet snel te veel. Alles bij elkaar is het wel positief. Maar er is een grens. En waar die precies ligt, weet ik nog niet goed.’

NIEUW DSM-5[®] ONLINE

WWW.DSM5ONLINE.NL

ABONNEER U NU VIA
WWW.DSM5ONLINE.NL

**MET DEZE COMPLETE EN
INTERACTIEVE KENNISBANK HOUDT U
MEER TIJD OVER VOOR UW PATIËNT!**

- Eenvoudige navigatie en slimme zoekfunctie
- DSM-5-classificaties, ICD-9-DSM-codes en criteria
- Verschillen tussen DSM-IV en DSM-5 uitgelicht
- Beslisbomen, interviewschema's en oefenvragen
- Casussen met uitleg
- Jaarabonnement slechts € 59,95 per jaar (incl. BTW)

Nieuwe psychologieboeken bij Boom

Laat ze maar denken

Leer je zenuwen te temmen en kom erachter dat afwijzing minder erg is dan je misschien denkt.

ISBN 9789024405855 | € 19,95

De Droomduiding

Jubileumeditie ter ere van 100 jaar psychoanalyse 'De koninklijke weg naar het onbewuste' - Sigmund Freud

ISBN 9789024409419 | € 27,95

Wij - Zij

Gaat de wereld aan narcisme ten onder? Stevenen we met politici zoals Donald Trump en Geert Wilders af op een narcistische apocalyps?

ISBN 9789024408955 | € 19,95

Innerlijke kritiek bij eetproblemen

Leer weerbaarder te worden tegen kritische gedachten over jezelf, je lichaam en je eetgedrag.

ISBN 9789024404896 | € 21,50

Boompsychologie
& psychiatrie

www.boompsychologie.nl
info@boompsychologie.nl
+31 (0) 20 524 45 14
Prijswijzigingen voorbehouden.

HET **NEDERLANDS INSTITUUT VAN PSYCHOLOGEN** IS DE GROOTSTE BEROEPSVERENIGING VAN PSYCHOLOGEN, HOUDT DE ONTWIKKELING VAN HET VAKGEBIED IN HET OOG EN BEHARTIGT DE BELANGEN VAN PSYCHOLOGEN DOOR TE ZORGEN DAT ZIJ GEHOORD EN GEZIEN WORDEN BIJ ALLE PARTIJEN DIE ERTOE DOEN. IEDERE MAAND LEGGEN WE VERSCHILLENDE BETROKKEN NIP-LEDEN EN NIP-MEDEWERKERS EEN VRAAG VOOR: **WAT HOUDT U ZOAL BEZIG EN WAT MERKT U VAN HET NIP?** EEN KIJKJE IN ONS BREDE EN DIVERSE VAK!

'Visitatie geeft zelfvertrouwen'

Froukje Wouts is GZ-psycholoog en werkt in psychologenpraktijk De Tuinstraat, een pand dat ze deelt met twee andere psychologen. Binnen de BGGz werkt ze onder meer met mensen die last hebben van somberheid, angsten, spanningsklachten en trauma's. Vorig jaar volgde ze het NIP-visitatietraject, iets wat ze collega's aanraadt. 'Het voelde als een ondersteuning vanuit de vereniging.'

'Binnen De Tuinstraat doen we veel samen en ook het NIP-visitatietraject hebben we met z'n drieën opgepakt. Alledrie vinden we een sterke beroepsvereniging belangrijk, maar ook dat de kwaliteitscontrole in handen is van die vereniging. Dus dat niet alleen de verzekeraars bepalen waar je aan moet voldoen. Het NIP kijkt inhoudelijk naar je functioneren en heeft als eerste belang het bewaken van de kwaliteit.'

'Van tevoren had ik gedacht dat het peentjes zweten zou worden.'

Ontwikkelplan

'We hebben het visitatiecertificaat inmiddels binnen. Het eerste deel van het traject vond online plaats, dat maakte het goed toegankelijk. Na het invullen van een vragenlijst werd er een ontwikkelplan opgesteld, waarin je je doelen formuleert.

De visiteur, een ervaren vakgenoot, heeft toegang tot de inhoud ervan. Toen ze bij ons langskwam had ze zich er grondig in verdiept; ze keek mee met de voortgang en gaf per ontwikkelpunt feedback. Een van die punten was om ons aanbod van e-health op orde te krijgen. Verder hadden we vooral veel vragen over beroepsethiek, omdat een van mijn collega's te maken had gehad met een klachtprocedure. De gesprekken met de visiteur waren op dat punt heel verhelderend. Ze heeft ook een eigen praktijk en was goed op de hoogte van de uitdagingen rondom privacy, ze hielp ons met het aanscherpen van ons behandelplan.'

Kijkje in de keuken

'De visitatie vond plaats binnen een groepje met vijf andere psychologen. Ik vond het heel inspirerend om met vakgenoten te overleg-

gen, bij andere praktijken langs te gaan en letterlijk een kijkje in andermans keuken te kunnen nemen. Van tevoren had ik gedacht dat het peentjes zweten zou worden, maar gedurende het traject werd dat steeds minder. Ook omdat het NIP goed communiceerde dat het geen opsomming zou worden van waar je allemaal niet aan voldoet. Het voelde echt als een ondersteuning vanuit de vereniging om je kwaliteit te verbeteren en te zien waar je nog werk hebt liggen.'

Inspirerend

'Al met al waren we positief verrast over waar we al stonden wat betreft onze professionele standaard. In die zin heeft de visitatie ons moed gegeven, zelfvertrouwen om op dezelfde voet verder te gaan. Ik raad alle vakgenoten dus absoluut aan om het traject ook te volgen. Omdat het fijn is om feedback te krijgen, maar ook omdat ik echt vind dat we als psychologen het NIP moeten versterken en dat kwaliteitstoetsing zoveel mogelijk in handen van onze eigen beroepsgroep moet blijven.'

Door: Jeroen van Goor

Froukje Wouts GZ-psycholoog

A&O in de schijnwerpers

Schatkist vol empirisch verkregen kennis moet open

In de huidige samenleving is de Arbeids- en Organisationspsychologie onvoldoende zichtbaar. Ook binnen de beroepsvereniging zelf moet de kennis en kunde van de sector A&O meer voor het voetlicht worden geplaatst. Dat stelt Aukje Nauta in het visiestuk 'A&O psychologie in beeld', een strategische impuls die zij schreef in opdracht van het NIP. Ze licht de belangrijkste punten uit het document toe.

Wat was de aanleiding voor het visiestuk?

'Van NIP-directeur Linde Gonggrijp kreeg ik de vraag voorgelegd hoe we de A&O-psycholoog meer op de kaart zouden kunnen zetten. Mijn eerste suggestie was om een heldere visie op papier te zetten, en die ligt er nu. Een van de bevindingen in het stuk is dat wetenschappers onvoldoende in contact komen met de praktijk en dat praktijkmensen relatief weinig wetenschappelijk onderzoek lezen. Om daar verandering in te brengen, zou het NIP een make-laarsrol moeten vervullen, om op die manier de dialoog te faciliteren. Want de belangrijkste rol van het NIP is te zorgen voor het continu updaten van het vakmanschap van haar leden. Er wordt enorm veel onderzoek gepubliceerd, maar de kunst is om dat in hapklare brokken naar de praktijk te vertalen, wat mede een verantwoordelijkheid van de wetenschappers is.'

Is dat een taak die het NIP meer zou moeten stimuleren?

'Wetenschappers zouden gratis lid kunnen worden, in ruil voor een bijdrage aan kennisontwikkeling bij practitioners. Er zijn wel onderzoekers die optreden in bijvoorbeeld NIP-webinars, maar dat moeten er veel meer zijn. En bij die kennisoverdracht is het belangrijk om af te wisselen tussen digitaal en persoonlijk contact, dus alleen een platform op internet is niet genoeg. Het 'Huis van de Psychologie', wat het NIP beoogt te zijn, zou invulling kunnen krijgen door dat fysieke deel te faciliteren, bijvoorbeeld in de vorm van huiskamergesprekken. Zorg dat je de goede gesprekken met elkaar voert en zorg dat het ook ergens toe leidt, in de vorm van nieuwe kennis of business. Daarom is het belangrijk dat je bij die gesprekken ook potentiële opdrachtgevers uitnodigt, klanten, organisaties voor wie je de kennis ook echt ontwikkelt. Die netwerkvorming vind ik erg belangrijk en ik pleit er dan ook voor dat het NIP zich meer inzet om dat mogelijk te maken.'

Wat moet – kort samengevat – de visie, de missie en de strategie van het NIP zijn om de A&O-psychologie zichtbaarder te maken?

Door onze A&O-kennis in te zetten, bijvoorbeeld de kennis van onze methodieken en interventies, kan het welzijn en het functioneren van mensen in organisaties sterk worden verbeterd. De missie van het NIP is wat dat betreft driedelig: je moet op allerlei manieren werken aan het vakmanschap van A&O-psychologen, je moet de kloof tussen wetenschap en praktijk overbruggen en je moet de A&O-psychologie zo sterk mogelijk profileren bij alle mogelijke stakeholders zoals arbeidsorganisaties, werkgeversorganisaties, vakbonden en de politiek. Want vooral op een hoger beleidsniveau luistert men hoofdzakelijk naar economen en juristen, maar het geluid van de psychologie moet sterker gehoord worden. Bijvoorbeeld door aan te haken aan iets wat in Engeland populair is, het *Behavioural Insights*-denken, op een slimme manier het gedrag van mensen beïnvloeden als wetten en regels of financiële prikkels geen uitkomst meer bieden. Dat is juist ons vak en dat mogen we wel meer van de daken schreeuwen. Het NIP kan helpen bij het verspreiden van opinies door bijvoorbeeld een lijst met psychologen paraat te hebben, zodat media direct het NIP bellen als ze iemand zoeken om iets te duiden vanuit zijn of haar specialisatie.

In het visiestuk doe je de suggestie om te focussen op jaarthema's. Wat stel je je daarbij voor?

Kies een duidelijk, wervend onderwerp waar we als A&O'ers op in willen zetten, zodat je niet met hagel schiet. Vergelijk het met de beweging 'Het roer moet om', breed gedragen onder huisartsen, tegen de toenemende almacht van zorgverzekeraars. Psychologen kunnen bijvoorbeeld een speerpunt maken van de gevolgen van robotisering, waardoor menswaardig werk onder druk komt te

Aukje Nauta is organisatiepsycholoog, gepromoveerd op conflictantering.

staan. Als je steeds zo'n thema kiest zegt het mensen meer dan als je de psychologie in zijn algemeenheid probeert te profileren. Dat thema kan ook breder dan A&O worden getrokken, kan gaan over de samenleving als geheel, die vanwege robotisering en technologie steeds minder cohesief wordt, die steeds meer een wij/zij-karakter krijgt. Gebruikmakend van de kennis die binnen ons vakgebied aanwezig is, zouden we de vraag kunnen opwerpen hoe je meer empathie in die samenleving brengt.

Kunnen de andere sectoren binnen het NIP ook profiteren van een sterkere profilering van de sector A&O?

Heel veel problemen waar klinisch psychologen of K&J-psychologen tegenaan lopen, worden veroorzaakt door dingen die spelen op het werk of tijdens de studie. Door A&O-psychologie in hun praktijk te integreren, krijgen zij ook meer begrip voor de vraagstukken van hun cliënten. Een derde van het ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid heeft mentale oorzaken, dus er moet gewoon een goede samenwerking zijn tussen klinisch psychologen en hun A&O- collega's. Als A&O'ers moeten we een uitnodiging naar onze vakgenoten doen uitgaan om onze kennis te delen, en vice versa. Daar kunnen speciale dagen voor worden georganiseerd. Het gaat er daarbij niet puur om dat A&O zichtbaarder wordt, maar om het besef dat we samen een nog sterker vakgebied kunnen vormen.

A&O is een tamelijk versplinterd vakgebied, schrijf je. Wat is desalniettemin de bindende factor onder A&O'ers?

Dat het ons allemaal gaat om het welzijn van de mens in de context van werk, dat is overkoepelend. Een bindend thema kan zijn het signaleren van iets wat dat welzijn bedreigt, zoals werkstress of discriminatie. Als je met z'n allen zo'n thema oppakt, kan dat de hele goegemeente en de stakeholders overtuigen van de meerwaarde van A&O.

Tot slot: wat moet het NIP als eerste oppakken om handen en voeten te geven aan dit visiestuk?

Het zou goed zijn als we een werkconferentie organiseren waarbij we zoveel mogelijk A&O-psychologen, maar ook andere psychologen en potentiële stakeholders uitnodigen om de belangrijkste punten uit dit document te bespreken en afspraken te maken over wie waarop intekent om tot acties te komen. Ik wil daarbij vooral de A&O-wetenschappers vragen hun rol te pakken om ervoor te zorgen dat hun collega's in de praktijk levenslang hun vakmanschap blijven ontwikkelen. Dat goede gesprek zou al een heel mooi begin zijn.

Lees het gehele visiestuk op www.psynip.nl/actueel/nieuws/2017/nieuwe-strategische-focus-op-ao/

Door: Jeroen van Goor

De Kamer Psychologie

Een brug tussen wetenschap en praktijk

Fred Zijlstra lid van het Algemeen Bestuur van het NIP en hoogleraar Arbeids- en Organisationspsychologie aan de Universiteit van Maastricht.

In het overlegorgaan 'Kamer Psychologie' komen de opleidings- en onderzoeksdirecteuren van bijna alle universiteiten bijeen om afstemming met elkaar te zoeken. Het NIP faciliteert dit overleg en levert met bestuurslid Fred Zijlstra de voorzitter. 'Indirect hebben NIP-leden baat bij dit overleg, omdat de professie als geheel ermee geholpen is.'

'Met de introductie van de bachelor-masterstructuur besloten de faculteiten Psychologie van de verschillende universiteiten om met elkaar in dialoog te blijven over het onderwijs en het onderzoek. Het NIP bood destijds aan dat overleg te faciliteren, omdat je als beroepsvereniging betrokken moet blijven bij wat er op de universiteiten gebeurt.'

Momenteel is het contact intensief, omdat er volgend jaar een visitatieronde plaatsvindt. Universiteiten moeten een zelfevaluatie schrijven, en in de Kamer overleggen we over welke kerngetallen daarin moeten komen en vooral over hoe we die bepalen. Wat wordt bijvoorbeeld onder 'contacturen' verstaan op de verschillende faculteiten? Wat is de student-stafratio? Het is belangrijk dat iedereen dezelfde definities hanteert, waar ook vergelijkbare cijfers uitkomen.'

Maatschappelijk relevant onderzoek

'Voor het onderzoek staat ook een visitatie voor de deur, en een vraag die daarbij nadrukkelijk speelt, is de maatschappelijke relevantie van psychologisch onderzoek. Die vraag wordt steeds belangrijker en ook het NIP probeert er voortdurend een antwoord op te formuleren. Via de Kamer blijft de vereniging op de hoogte van relevant onderzoek en dat wordt weer teruggekoppeld naar de leden. Voor universiteiten is het goed om een beeld te hebben van de weerklank die hun onderzoek in de praktijk krijgt. Indirect hebben NIP-leden hier dus baat bij omdat de professie als geheel ermee geholpen is.'

Ook wat betreft het onderwijs is het van belang te weten wat het veld vraagt. Signalen uit de praktijk worden onder andere via de Kamer doorgespeeld aan de opleidingsinstituten. Het NIP helpt in

die zin een brug te slaan tussen wetenschap en praktijk. Praktijkinstellingen hebben bijvoorbeeld het liefst stagiairs die zes tot negen maanden blijven, maar dat is problematisch voor universiteiten. Dan is het goed om er gezamenlijk iets over te coördineren. Ook buigt de Kamer zich over kwesties als de numerus fixus en het curriculum van de opleidingen. Die zijn inhoudelijk nu nog erg op kennis gericht, terwijl uit de praktijk de vraag naar competenties klinkt. Dat moet wellicht anders.'

Realistische oplossingen

'Een ander punt van zorg is de groep mensen die de klinische master heeft afgerond en niet aan het werk komt. Binnen de Kamer wordt nagedacht over oplossingen. Bijvoorbeeld door zo realistisch mogelijke voorlichting te geven aan studenten, zodat ze rekening kunnen houden met dit probleem. De Sectie Psychologie Studenten van het NIP organiseert ieder jaar "Experience your future" dagen, waar studenten worden geïnformeerd over de arbeidsmogelijkheden na de studie psychologie en waar ze kennis maken met verschillende carrièreperspectieven.'

Verder onderzoeken we samen met vLOGO de mogelijkheid van een meer intensieve samenwerking tussen universiteiten en praktijkinstellingen in de regio. Een voorbeeld hiervan is de pilot die loopt aan de Radboud Universiteit waarin een selecte groep klinische masterstudenten de mogelijkheid krijgt om de GZ-opleiding te volgen. We werken er dus op verschillende fronten aan.

Al met al vind ik het belangrijk dat we toewerken naar een 'life long learning' systeem, waarin beroepsbeoefenaren beseffen dat ze zich moeten blijven bijscholen. Bijvoorbeeld met post-mastercursussen op universiteiten. Dat is iets waar we het binnen de Kamer ook over hebben, om die aan te bieden aan praktijkmensen. Het is nog een stip aan de horizon, maar het goed dat het nu al aan de orde is.'

Door: Jeroen van Goor

COLOFON DIT KATERN IS IN OPDRACHT VAN HET NIP SAMENGESTELD DOOR JEROEN VAN GOOR. VORMGEVING: STUDIO JORRIT VAN RIJT. MAIL VOOR SUGGESTIES OVER ONDERWERPEN: COMMUNICATIE@PSYNIP.NL

PUBLICATIEPRIJS **VOOR JONGE AUTEURS**

De redactieraad van De Psycholoog wil jong talent in de psychologie aanmoedigen tot het schrijven van goede en originele artikelen in de Nederlandse taal. In 1995 is daarom een tweejaarlijkse Publicatieprijs voor aankomende auteurs ingesteld die in 2017 voor de elfde keer zal worden uitgelooft. De prijs bestaat uit een publicatie als hoofdartikel in De Psycholoog en een bedrag van € 1250.

De ingezonden artikelen worden beoordeeld door een deskundige jury uit de redactieraad, onder leiding van de hoofdredacteur van De Psycholoog. Daarbij wordt gelet op inhoudelijke en stilistische kwaliteit, originaliteit en toegankelijkheid en de mate waarin zij van belang zijn voor een breed publiek van psychologen. Het winnende manuscript wordt als hoofdartikel geplaatst in het decembernummer van 2017 of het januarinumnummer van 2018.

Elk ingezonden manuscript wordt beoordeeld en komt, na de gebruikelijk reviewprocedure, eventueel voor plaatsing in aanmerking. Over beslissingen van de jury is geen correspondentie mogelijk.

Ingezonden manuscripten dienen aan de volgende voorwaarden te voldoen.

1. Het artikel biedt een gedegen overzicht van een psychologisch relevant onderwerp, waarin recent onderzoek, literatuur, theorievorming en/of toepassingen op originele wijze worden besproken.
2. De lengte van het artikel bedraagt maximaal 4500 woorden (exclusief referenties).
3. Het is geschreven in goed Nederlands door een junior-psycholoog, niet eerder afgestudeerd dan 1 augustus 2010.
4. Het manuscript moet uiterlijk op 1 september 2017 zijn ingediend volgens de geldende richtlijnen voor auteurs. Uitgebreide richtlijnen kunnen bij de redactie worden aangevraagd (redactie@psynip.nl), en zijn ook te vinden op internet (www.tijdschriftdepsycholoog.nl, bij de sectie 'voor auteurs').
5. Het manuscript mag niet elders zijn aangeboden of gepubliceerd.

**MANUSCRIPTEN KUNNEN
TOT 1 SEPTEMBER 2017 WORDEN
TOEGEZONDEN AAN:**

**Jury Publicatieprijs De Psycholoog
redactie@psynip.nl**

Nederlands Instituut van Psychologen **NIP**

In 2007 is het longitudinale LISS-panel gestart (N ~ 8.000), gebaseerd op een representatieve streekproef uit de Nederlandse bevolking. Ze omvat jaarlijkse Core-studies, variërend van studies naar gezondheid tot studies naar politieke voorkeuren. Daarnaast zijn ruim tweehonderd andere cross-sectionele en longitudinale studies bij dit panel uitgevoerd. Alle data zijn kosteloos te gebruiken. Peter van der Velden en collega's schetsen de rijkdom aan onderzoeksmogelijkheden aan de hand van vijf empirische studies.

HET LONGITUDINAL INTERNET STUDIES FOR THE SOCIAL SCIENCES PANEL

VOER VOOR PSYCHOLOGEN

INLEIDING

Het *Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences* (LISS)-panel bestaat uit een grote random steekproef uit de Nederlandse bevolking (N = 8.000). Ze bevat *free-access* longitudinale data bestaande uit jaarlijkse metingen vanaf 2007 over bijvoorbeeld gezondheid, persoonlijkheid, werk, gezin, sociale contacten, arbeid, normen en waarden. Naast deze jaarlijkse metingen zijn er inmiddels ruim tweehonderd separate cross-sectionele en longitudinale metingen bij de gehele steekproef, of delen ervan, uitgevoerd. Deze laatste studies gaan bijvoorbeeld over cyber-crime, alcoholgebruik, coping, gezondheidspreventie en de rol van online health informatie voor mensen met gezondheidsangst. Verder zijn *alle* data over *alle* onderzoeken en *alle* jaren eenvoudig met elkaar en aan mogelijk eigen (toekomstig) onderzoek met dit longitudinale panel te koppelen.

Naast de inhoudelijke rijkdom en diversiteit, omvang, representativiteit, hoge respons en het prospectieve karakter, voorziet het *free-access* karakter van dit panel ook in de toegenomen behoefte aan transparantie en reproduceerbaarheid van wetenschappelijke studies (vgl. Peters, Abraham & Crutzen, 2012; Silberzahn & Uhlmann, 2015; Open Science Collaboration, 2015). Dat is een forse stap richting *full disclosure*, waarbij naast de data ook de vragenlijsten en ander materiaal beschikbaar zijn. Daarbij laten we de praktische

voordelen voor onderzoekers met betrekking tot het normale veldwerk en datamanagement gemakshalve nu even buiten beschouwing.

Doel van deze bijdrage is inzicht te verschaffen in de unieke mogelijkheden van het LISS-panel voor psychologen en andere sociale wetenschappers. Daartoe worden onder meer vijf geheel verschillende wetenschappelijke studies beschreven, inclusief achtergrond en uitkomsten, die zijn gebaseerd op de (longitudinale) onderzoeksgegevens van dit panel. Gestart wordt met een beknopte schets van de achtergronden van dit panel en studies die daarmee zijn en worden verricht.

ACHTERGRONDEN

Het LISS-panel is opgebouwd, wordt beheerd en verder ontwikkeld door CentERdata (Tilburg; Scherpenzeel & Das, 2011). Alvorens verder in te gaan op de mogelijkheden van het LISS-panel voor psychologen en andere sociale wetenschappers, eerst een korte achtergrondschets van het LISS-panel.

Het LISS-panel is het centrale onderdeel van het MESS-project (*Advanced Multi-Disciplinary Facility for Measurement and Experimentation in the Social Sciences*). Dit project werd in 2006 door de Nederlandse overheid, als één van de vijf grootschalige infrastructuren voor wetenschappelijk onderzoek, van fi-

nanciering voorzien. MESS is een faciliteit voor geavanceerde online dataverzameling, nieuwe meetinstrumenten en de inzet van innovatieve technologie. Het LISS-panel waar het in dit artikel om gaat, is het centrale element van deze faciliteit. Het is een internetpanel bestaande uit (ongeveer) vijftuizend huishoudens en circa achtduizend individuen.

LISS is een internetpanel bestaande uit vijftuizend huishoudens en achtduizend individuen

WERVING DEELNEMERS Sinds het begin van deze eeuw is het gebruik van internet als interviewmodus in surveys steeds populairder geworden vanwege de snelheid van dataverzameling tegen relatief lage kosten (Couper, 2008). Maar: deze surveys zijn vaak gebaseerd op ondeugdelijke steekproefkaders. Iedereen die wenst deel te nemen aan het onderzoek kan zichzelf aanmelden – waardoor de kans op vertekeningen toeneemt. Bovendien is het beschikken over een computer met internet vaak een vereiste om überhaupt te kunnen deelnemen.

Voor de werving van leden van het LISS-panel is door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een random steekproef getrokken uit het populatieregister. Personen die niet in de originele steekproef zaten, kunnen dus niet meedoen; er is dus geen zelfselectie mogelijk. Personen in de steekproef zijn via traditionele methoden benaderd: telefonisch of face-to-face. Aan het einde van een kort wervingsinterview is gevraagd of men bereid is om deel te nemen aan het panel. Bij de opbouw van het LISS-panel was de respons op het wervingsinterview 75%; van de respondenten was 84% bereid deel te nemen aan het panel (cumulatief 63%). Uiteindelijk neemt, na afronding van de wervingsfase in 2008, 48% van de oorspronkelijke totale bruto steekproef deel aan het panel (Scherpenzeel & Das, 2011). Mensen zonder computer of internet krijgen apparatuur in bruikleen en een breedbandverbinding om mee te kunnen doen aan de maandelijkse vragenlijsten.

Voor deelname aan deze vragenlijsten ontvangen de panelleden een vergoeding. Dit stimuleert de response (vgl. Göritz, 2006; Millar & Dillman, 2011), heeft een positief effect op de representativiteit en datakwaliteit (Mack et al., 1998)

en verlaagt de uitval (Scherpenzeel & Toepoel, 2012; Singer & Kulka, 2002). Scherpenzeel & Bethlehem (2011) hebben de representativiteit uitvoerig bestudeerd en vergeleken met populatiecijfers van het CBS, een omvangrijke Computer Assisted Personal Interview (CAPI)-studie (Nationaal Kiezersonderzoek 2006), een online survey (21minuten.nl) en met negentien andere online panels. Het LISS-panel kwam dicht in de buurt bij de traditionele (CAPI)-survey en was veel beter dan de andere genoemde surveys en online panels. Na de werving in 2007/2008 zijn er nog verschillende (gestratificeerde) verversingssteekproeven aan het LISS-panel toegevoegd (op basis van kans-steekproeven die door het CBS uit het populatieregister zijn getrokken). Hierdoor zijn de vertekeningen deels 'gerepareerd'. Op verzoek van onderzoekers kunnen 'gewichten' worden berekend omdat bij weging de doelvariabele van belang is.

OPEN EN FREE-ACCESS Het meest krachtige element van de infrastructuur is de openheid. Alle verzamelde data, ook de gebruikte vragenlijsten en steekproefgegevens, zijn beschikbaar via een geavanceerd data-archief (www.lissdata.nl/dataarchive). Toegang tot het archief is gratis voor wetenschappelijk, beleidsmatig en maatschappelijk relevant – dat wil zeggen: niet-commercieel – onderzoek en wordt verleend na ondertekening van een gebruikersverklaring. Voor verdere details zie: www.lissdata.nl/lissdata/access-data.

Het is mogelijk om (tegen betaling) bij het LISS-panel nieuwe data te verzamelen en deze te koppelen aan beschikbare data in het archief. Tevens behoort koppeling aan nationale administratieve bestanden, beschikbaar via het CBS, tot de mogelijkheden.

CORE-STUDIES LISS-PANEL In samenwerking met (internationale) experts op verschillende terreinen binnen de mens- en maatschappijwetenschappen is in 2007 een kernvragenlijst opgesteld, bestaande uit verschillende modules (Core-studies genoemd). Deze kernvragenlijst wordt jaarlijks herhaald. De eerste meting is uitgevoerd tussen november 2007 en juni 2008.

In tabel 1 is een beknopt overzicht opgenomen van de jaarlijks afgenomen modules van de kernvragenlijst en belangrijkste onderwerpen ervan (in 2014 en 2015 heeft voor een aantal surveys een verschuiving van maand plaatsgevonden: zie documentatie op www.lissdata.nl/dataarchive). Jaarlijks is er sprake van ongeveer 10% uitval van deelnemende panelleden. De respons per studie is telkens vrij hoog, circa 70-80%.

TABEL 1. CORE-STUDIES LISS-PANEL (OVERZICHT TOT 2016)

	TOPICS (SELECTIE)	AFNAME (REMINDER)	JAREN
Religie en etniciteit	Religieuze achtergrond/ opvoeding; religiositeit /kerkelijkheid	Januari (februari)	2008 tm. 2015
Sociale integratie en vrijetijdsbesteding	Eenzaamheid; sociale contacten; vrijetijdsbestedingen; mediagebruik; computer en internetgebruik; tevredenheid relaties	Februari (maart)	2008 tm. 2015
Familie en huishouden	Relaties met ouders; steun ouders; kwaliteit relaties; ervaren belasting huishouden en opvoeding	Maart (april)	2008 tm. 2015
Werk en scholing	Kenmerken huidige baan; werkaspiraties; tevredenheid; zoeken naar werk; opleiding; opleiding en training in het afgelopen jaar	April (mei)	2008 tm. 2015
Persoonlijkheid	Big five (emotionele stabiliteit; extraversie, openheid, zorgvuldigheid, meegaandheid); zelfwaardering; positief en negatief affect; tevredenheid leven; sociaal wenselijk gedrag	Mei (juni)	2008 tm. 2015
Economische situatie: Bezittingen	Inkomen; bezittingen; leningen; investeringen	Juni (juli)	2008, 2010, 2012, 2014
Economische situatie: Inkomen	Subjectieve standaard van leven; tevredenheid; inkomen; schulden; financieel welbevinden en verwachtingen; materiele deprivatie	Juni (juli)	2008 tm. 2015
Economische situatie: Wonen	Tevredenheid; karakteristieken woning; uitgaven woning; tweede woning	Juni (juli)	2008 tm., 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015
Gezondheid	Subjectieve gezondheid; gezondheidsklachten; psychische klachten; middelengebruik; gebruik zorg; chronische klachten; gewicht	November (december)	2007 tm. 2013, 2015
Politiek en waarden	Tevredenheid en vertrouwen in instituties bv. in rechtspraak, media, democratie, politiek, zorg; kiesgedrag en politiek voorkeuren; houding ten opzichte van vreemden/ buitenlanders, gender-attitudes	December (januari)	2007 tm. 2013, 2015

VOORBEELDEN STUDIES

Voor een compleet overzicht van de beschikbare variabelen en metadata, inclusief die van de circa tweehonderd andere studies (Assembled-studies genoemd), verwijzen wij naar het eerdergenoemde data-archief. Demografische gegevens worden continu bijgewerkt en vormen dus onderdeel van historische datareeksen. Om verder inzicht te geven in de wetenschappelijke mogelijkheden van het LISS-panel, volgen nu vijf concrete voorbeelden.

Het meest krachtige element van de infrastructuur is de openheid

1. POSTTRAUMATISCHE STRESSSYMPTOMEN: PREDICTORIEN EN GEVOLGEN Veel cross-sectioneel en longitudinaal onderzoek op het gebied van posttraumatische stress-symptomen (PTSS) is, om begrijpelijke redenen, uitgevoerd na de potentieel traumatische gebeurtenis. Onderzoek naar de invloed van mogelijke risicofactoren van vóór deze gebeurtenis is daarom veelal gebaseerd op retrospectieve informatie die mogelijk gekleurd is door PTSS ten tijde van het onderzoek (vgl. DiGangi et al., 2013). Idealiter zou onderzoek naar bijvoorbeeld de invloed van persoonlijkheidsfactoren op posttraumatische stresssymptomen en functioneren, dus prospectief van aard moeten zijn.

In 2012 zijn bij het gehele LISS-panel drie surveys (april, augustus, december) uitgevoerd in het kader van een longitudinale studie naar 'Trauma en zelfredzaamheid' (zie in het data-archief assembled studies, nummer 116). De jaarlijkse surveys over persoonlijkheidsfactoren (Big Five, International Personality Item Pool (IPIP), Goldberg et al., 2006) boden de unieke kans om a) de prospectieve invloed ervan op bijvoorbeeld PTSS en trauma-gerelateerde zelfredzaamheid te onderzoeken en met name b) te onderzoeken of het moment waarop persoonlijkheidsfactoren zijn onderzocht vóór de potentieel traumatische gebeurtenissen van invloed is op de relaties tussen beide (Bosmans & Van der Velden, 2015, Bosmans, Knaap & van der Velden, 2015). Alleen wat het eerste punt betreft, is een zeer klein aantal studies bij burgerslachtoffers voorhanden (DiGangi et al., 2013). De resultaten toonden dat de invloed van pre-event persoonlijkheid beperkt was en nauwelijks afhing van het moment van meting.

Wat de gevolgen van PTSS betreft, speelt een geheel ander vraagstuk voor onderzoekers en ethische toetsingscommissies. Het betreft de mogelijke belasting van trauma-onderzoek voor de deelnemers van wie een deel getraumatiseerd is/kan zijn. Dit heeft onmiddellijke consequenties voor het voorgenomen onderzoek: moet het daarom vooraf worden beoordeeld door een Medische Ethische Toetsingscommissie (METC)? Bestaand onderzoek gaf echter geen inzicht in hoeverre trauma-onderzoek meer of minder belastend is dan onderzoek naar bijvoorbeeld persoonlijkheid of politieke normen en waarden (niet METC-plichtig). Evenmin was bekend in hoeverre de ervaren belasting van dergelijke niet-trauma onderzoeken voorspelt hoe belastend trauma-onderzoek wordt ervaren (vgl. Newman & Kaloupek, 2004, 2009; Omerov et al., 2013).

Iedere survey bij het LISS-panel wordt echter afgesloten met vijf vragen over de ervaren belasting van de betreffende survey. Daardoor kon voor het eerst worden onderzocht of trauma-onderzoeken meer belastend zijn dan andere onderzoeken, en welke factoren (waaronder PTSS en persoonlijkheidsfactoren) de ervaren belasting van trauma-onderzoek verklaren (Van der Velden, Bosmans & Scherpenzeel, 2013; Van der Velden et al., 2015). Globale uitkomst was dat de belasting van (trauma-)onderzoek niet of nauwelijks samenhangt met de aard ervan.

2: NATIONALISTISCHE HOUDINGEN EN GEDRAGINGEN

Zelfs in de hedendaagse, geglobaliseerde wereld blijven naties een belangrijke bron van identificatie voor veel mensen. Een positieve houding ten opzichte van de nationale *in-group* is niet alleen gerelateerd aan een sterkere cohesie binnen de eigen groep, maar kan tevens samenhangen met meer negatieve houdingen ten opzichte van de *out-group*. Hoewel eerder onderzoek inzichtelijk heeft gemaakt in hoeverre nationalistische houdingen samenhangen met verschillende attitudes, is er relatief weinig empirisch onderzoek naar de gedragsuitingen van nationalistische houdingen. Er is weinig bekend over uitingen van nationalistische houdingen in het alledaagse leven, zoals door middel van participatie in nationale feestdagen en herdenkingen (Fox & Miller-Idriss, 2008; Meuleman & Lubbers, 2013) of door middel van consumptie van nationale cultuur – als symbool voor nationale identiteit (Edensor, 2002). Het LISS-panel (2011, 2013, 2014) biedt de mogelijkheid te onderzoeken in hoeverre nationalistische houdingen gerelateerd zijn aan dergelijke gedragingen.

Het panel biedt namelijk uitgebreide gegevens over a) chauvinisme (i.e. liefde voor het eigen land en de natio-

nale *in-group*, gecombineerd met gevoelens van nationale superioriteit in vergelijking met andere landen), b) maatschappelijk patriottisme (i.e. trots zijn op de democratie van het eigen land, de politieke invloed, economische prestaties, sociale zekerheid en de eerlijke en gelijke behandeling van alle groepen in de samenleving) en c) cultureel patriottisme (i.e. trots zijn op de nationale geschiedenis en prestaties op het gebied van sport, kunst en literatuur). Verder biedt het LISS-panel data over participatie in nationale dagen, over de betekenis die mensen geven aan deze dagen, over de consumptie van nationale en buitenlandse muziek, literatuur en films, en over deelname aan diverse vrijetijdsbestedingen (zoals televisie, musea, theater). Tot slot bevat het panel informatie over ouderlijk opleidingsniveau en sociale klasse, ouderlijke consumptie van nationale cultuur, elite en populaire cultuur, en participatie in nationale vieringen waardoor de socialiserende rol van ouders onderzocht kan worden. Gebaseerd op deze data laten Meuleman, Lubbers & Verkuyten (2017) bijvoorbeeld zien dat individuen van wie de ouders tijdens de opvoeding meer nationale gedragingen vertoonden, meer nationalistische houdingen aanhangen en meer nationale cultuur consumeren.

Studies naar gedragsuitingen van etnische en nationale identificatie zijn bijzonder relevant wanneer deze gerelateerd kunnen worden aan de sociaal-culturele integratie van etnische minderheden. Van oktober 2010 tot december 2014 is naast het LISS-panel een immigranten-panel operationeel geweest bestaande uit 2400 respondenten, van wie 1700 van niet-Nederlandse afkomst. Dit panel (LISS immigrant-panel, 2013, 2014), biedt naast onderwerpen uit de Core-studies, unieke informatie over etnische en nationale identificatie van immigranten, over hun participatie in nationale feestdagen en herdenkingen (e.g. Coopmans, Lubbers & Meuleman, 2015) en hun consumptie van muziek en literatuur uit Nederland, buitenland en land van herkomst (e.g. Bekhuis & Lubbers, 2013). Het LISS-panel maakt het dus mogelijk om nationalistische houdingen en gedragingen onder autochtonen en immigranten in Nederland uitgebreider en nauwkeuriger te onderzoeken.

3: SAMENHANG PERSOONLIJKHEID EN STEMKEUZE

VOOR EEN POPULISTISCHE PARTIJ Welke relatie bestaat er tussen de persoonlijkheidsfactor 'meegaandheid' en stemkeuze voor een populistische partij in nationale verkiezingen (in dit geval de Partij voor de Vrijheid (pvv) in Nederland)? Deze wetenschappelijke vraag vergt ongewoon onderzoek: een combinatie van psychologisch onderzoek naar persoon-

lijkheidsfactoren enerzijds en politicologisch onderzoek naar partij-voorkeuren anderzijds. Voor een betrouwbare beantwoording van deze vraag is verder een representatieve onderzoeksgroep nodig, waarvan mogelijk 10% pvv zal stemmen (bij de laatste Tweede Kamer in 2012 verkiezen behaalde de pvv vijftien van de 150 zetels). Daarmee vallen studenten, waarmee door universitaire onderzoekers veelvuldig onderzoek wordt gedaan, als potentiële onderzoeksgroep dus af.

Om een goede afspiegeling van de kiezers in een land in een onderzoeksgroep te krijgen – en dus ook voldoende kiezers voor een populistische partij – is het aan te raden gebruik te maken van survey-respondenten afkomstig uit een aselechte steekproef. Gebruik van deze samples is echter erg kostbaar en onderzoekers proberen daarom de kosten te beperken door zo min mogelijk vragen te stellen. Met andere woorden: onderzoekers worden vanwege de kosten gedwongen om zeer korte meetinstrumenten te gebruiken. In verkiezingsstudies met *probability*-samples in bijvoorbeeld Engeland (Fieldhouse et al., 2016) en de Verenigde Staten (ANES, 2012), worden persoonlijkheidskenmerken daarom gemeten met twee vragen per persoonlijkheidskenmerk (Gosling, Rentfrow & Swann, 2003). Het nadeel van deze korte meetinstrumenten is dat de betrouwbaarheid en validiteit onder druk staan (Bakker & Lelkes, 2016; Credé et al., 2012).

Door het LISS-panel te gebruiken ontstond de unieke mogelijkheid om een betrouwbare en valide meting van persoonlijkheid te hebben in een sample die een goede afspiegeling is van de Nederlandse bevolking. Voor deze studie zijn twee Core-studies (zie tabel 1) van het panel gebruikt, namelijk één over 'Politiek en Waarden' en één over 'Persoonlijkheid'. De persoonlijkheidsfactor meegaandheid behoort tot de bekende Big Five (gemeten met 10 items; IPIP, Goldberg et al., 2006). Omdat het LISS-panel ook informatie bevat over opleidingsniveau, leeftijd, sekse en opvattingen van respondenten ten opzichte van sociale en economische thema's, kon de mogelijke invloed van deze factoren op de stemkeuze meegenomen worden in de statistische analyses. Daardoor kan zoveel als mogelijk worden uitgesloten dat de samenhang tussen meegaandheid en stemkeuze voor een populistische partij, mede verklaard kan worden door deze factoren.

Kortgezegd bleek uit het onderzoek dat mensen die laag scoren op meegaandheid een grotere kans hebben om op een populistische partij te stemmen. Het gebruik van de LISS-panel data heeft zeker geholpen om de studie te publiceren in de *European Journal of Political Research* (Bakker, Rooduijn, & Schumacher, 2016).

4. INTERNET-CRIMINALITEIT: RISICOPROFIELEN Wie wordt er op internet slachtoffer van criminaliteit zoals hacking, oplichting, identiteitsfraude en dreigmailtjes? Met de opkomst van internet wordt steeds belangrijker te begrijpen wie hiermee te maken krijgen en uiteraard ook wat eraan te doen valt. In hoeverre heeft dat te maken met bijvoorbeeld het normale internetgebruik, koopgedrag op internet of met impulsiviteit? Naast deze mogelijke risicoprofielen speelt de vraag wat de gevolgen ervan zijn. Te denken valt aan reacties of gedrag van slachtoffers op het gebied van aangifte en na ontvangst van schadevergoeding (Van Wilsem, Van der Meulen & Kunst, 2013; Van Wilsem & Paulissen, 2015). Voor dit doel zijn inmiddels in 2008, 2010, 2012, 2014 en 2016 bij het gehele LISS-panel surveys over deze onderwerpen afgenomen (zie in het data-archief assembled studies, nummer 13; Paulissen & Van Wilsem, 2015; Van Wilsem, 2011; 2013a; 2013b). Daar blijkt bijvoorbeeld uit dat van ieder afzonderlijk delict – gehackt worden, online oplichting, online bedreiging, identiteitsfraude – twee tot drie procent aangeeft dit te hebben meegemaakt gedurende het afgelopen jaar.

Wat de risicoprofielen betreft: uit de analyses bleek dat disfunctionele impulsiviteit beduidend vaker voorkwam bij slachtoffers van online oplichting – het niet geleverd krijgen van een online besteld product – in vergelijking met internetgebruikers die hier geen slachtoffer van werden (Van Wilsem, 2013b). Een deel van deze relatie is indirect: impulsieve mensen zijn meer online en kopen ook meer spullen online. In die zin ondervinden zij meer blootstelling aan riskante situaties. Maar ook na correctie hiervoor behield impulsiviteit een duidelijke directe relatie met slachtofferschap van online oplichting. Dit wijst erop dat deze groep in riskante situaties ook andere keuzes maakt – die dus vaker slecht uitpakken. Ook voor online bedreiging en gehackt worden kwamen directe effecten van impulsiviteit naar voren die duiden op risicoverhoging. Slachtofferschap van identiteitsfraude bleek echter een interessante uitzondering: meer en minder impulsieve mensen bleken even vaak slachtoffer daarvan (Paulissen & Van Wilsem, 2015).

Voor de toekomst zijn er verschillende plannen voor onderzoek naar online slachtofferschap, zoals over de gevolgen van slachtofferschap. Passen mensen hun gedrag aan om risico's in de toekomst te voorkomen? Of zien we dat impulsiviteit daar een remmende werking in heeft en dat slachtofferschap daarom vaak opnieuw voorkomt? Daarnaast is het interessant te kijken naar de rol van andere persoonlijkheidsfactoren, zoals de Big Five. Door de slachtoffergege-

vens te koppelen aan de persoonlijkheidsgegevens kunnen weer nieuwe vragen worden gesteld: speelt bijvoorbeeld extraversie een rol bij wie er online wordt bedreigd en wie niet? Is neuroticisme een voorspeller voor slachtofferschap van online oplichting? En spelen deze persoonlijkheidsfactoren mogelijk ook een rol bij identiteitsfraude?

Het LISS-panel heeft op het terrein van online slachtofferschap al veel interessante inzichten opgeleverd en zal dat in de toekomst ook blijven doen.

5. ONDERZOEK NAAR ONDERZOEK Het LISS-panel biedt ook de mogelijkheid om onderzoek naar onderzoek te doen. Meer specifiek: onderzoek naar methodologische aspecten omtrent vragenlijstonderzoek. Non-respons bij vragenlijsten, bijvoorbeeld, kan een impact hebben op de validiteit van een studie. Net als bij regulier ('offline') onderzoek is het ook bij online vragenlijstonderzoek van belang om verschillende methoden te gebruiken om de responseratio te verhogen (Cook, Heath & Thompson, 2000). Een veelgebruikte techniek is het sturen van een reminder, hetgeen een positief effect heeft op de responseratio (Edwards et al., 2009). Deze techniek wordt in een online context veelal geoperationaliseerd door het sturen van een e-mail. In vergelijking met een reminder via andere kanalen (bijvoorbeeld per brief of telefonisch), verschilt e-mail in bijvoorbeeld directheid, lay-out en het gemak van openen alsmede negeren.

Binnen de context van het LISS-panel was het mogelijk om te bestuderen wat de impact van een e-mail reminder op de responseratio is. Belangrijker nog is de mogelijkheid om ook andere methodologische aspecten omtrent vragenlijstonderzoek nader te bestuderen. Naast responseratio is bijvoorbeeld ook het volledige afmaken van de vragenlijst van belang (i.e. retentie). Zelfs als deelnemers voortijdig stoppen met het onderzoek bieden de meta-data die beschikbaar zijn in online onderzoek de mogelijkheid om te zien waar deelnemers precies afhaken. Dit kan bijvoorbeeld duiden op een onduidelijke of ongewenste vraag vanuit het oogpunt van de deelnemer. Maar het kan ook antwoord geven op vragen of deelnemers die meedoen naar aanleiding van een reminder eerder geneigd zijn om af te haken. Of verschilt de kwaliteit van de data van deze deelnemers wellicht van respondenten die meteen deelnemen (zonder herinnerd te hoeven worden)?

Om een antwoord te krijgen op zulke vragen hebben wij een meta-analytische benadering gekozen om 38 studies die deels uitgevoerd waren binnen de context van het LISS-panel tegen het licht te houden (Göritz & Crutzen, 2012). De

TABEL 2. BELANGRIJKE KARAKTERISTIEKEN LISS-PANEL

- Gebaseerd op a-selecte steekproef Nederlandse bevolking (CBS);
- Longitudinaal panel vanaf 2007;
- Omvangrijke groep respondenten (N=8000);
- Bevat jaarlijkse vragenlijst studies naar o.m. gezondheid, persoonlijkheid, normen, sociale integratie;
- Bevat ruim 200 andere cross-sectionele en longitudinale studies;
- Alle data over alle onderzoeken en alle jaren eenvoudig te koppelen;
- Free-access data voor wetenschappelijk, beleidsmatig en maatschappelijk relevant onderzoek;
- Hoge respons-percentages in afzonderlijke studies (70-80%);
- Alle onderzoeksgegevens in Nederlands en Engels beschikbaar (inclusief vragenlijsten);
- Transparantie en replicatiemogelijkheden;
- Gebruik nieuwe meetinstrumenten zoals GSM, eye-tracking, bio-markers.

resultaten in een notendop: reminders hebben een positief effect op de responseratio, maar men betaalt een kleine prijs in termen van retentie (uitval). Er waren echter geen verschillen in twee indicatoren van datakwaliteit: het overslaan van items en non-differentiatie in antwoorden (bijvoorbeeld 'straightlining' bij matrixvragen).

Het LISS-panel is dus zeer geschikt om inzicht te krijgen in meer algemene vragen omtrent validiteit van studies in een online context.

TOT SLOT

Doel van dit artikel was inzicht te geven in de rijke onderzoeksmogelijkheden die het longitudinale LISS-panel biedt voor psychologen en andere sociale wetenschappers. Vanwege deze rijkdom zijn de voorbeelden illustratief maar zeker niet uitputtend. De omvang van de longitudinale data van alle studies samen, is daarvoor simpelweg te groot. In tabel 2 zijn de belangrijkste karakteristieken van de Core-studies kort weergegeven.

Het feit dat het panel is gebaseerd op een random steekproef uit de Nederlandse bevolking ondervangt veel problemen in het kader van de generaliseerbaarheid¹ van onderzoeksresultaten naar de gehele volwassen bevolking. Hetzelfde geldt voor studies onder subpopulaties onder bijvoorbeeld ouderen en mannen. Voor onderzoek gericht op specifieke groepen zoals medewerkers van organisatie A, cliënten of patiënten van instelling B, of onderzoek naar specifieke onderwerpen zoals de effectiviteit van interventie C of de arbeidsontwikkeling van mensen met psychische

stoornis D, is het LISS-panel (vooralsnog) niet bruikbaar. De data in het LISS zijn (vooralsnog voornamelijk) gebaseerd op zelfrapportage-vragenlijsten en niet op interviews, observaties of biologische/medische gegevens. Het is in dit kader dan ook zeer verleidelijk om bijvoorbeeld te speculeren over de verdere mogelijkheden die de bekende Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS)-studie (De Graaf, Ten Have & Van Dorsselaer, 2010) had geboden (of een mogelijk vervolg daarop) als deze was uitgevoerd met het LISS-panel.

Wat betreft de toekomst beperkt het LISS-panel zich echter niet alleen tot reguliere cross-sectionele en longitudinale surveys. Voor het testen van nieuwe meetinstrumenten en de inzet van nieuwe technologie is het LISS-panel eveneens uitermate geschikt. Zo is recentelijk geëxperimenteerd met de inzet van geavanceerde weegschalen voor het meten van gewicht en vetpercentage (Kooresman & Scherpenzeel, 2014). Minstens zo belangwekkend in dit kader zijn de experimenten met het gebruik van mobiele telefoons voor het meten van tijdsbesteding en verplaatsingsgedrag (Scherpenzeel & Fernee, 2013; Geurs, Thomas, Bijlsma & Douhou, 2015). De LISS-infrastructuur is dermate flexibel dat nieuwe technologische ontwikkelingen eenvoudig en snel kunnen worden geïmplementeerd. Te denken valt aan webcams voor eye-tracking, geavanceerde apparatuur voor het meten van biomarkers zoals bloeddruk en glucose, en apparatuur die de naleving van het innemen van medicijnen monitort. De genoemde koppelmogelijkheden met CBS-data openen eveneens nieuwe (en ongekende) onderzoeksmogelijkheden.

Deze mogelijkheden en ontwikkelingen wijzen op wat genoemd zou kunnen worden een 'veranderend onderzoeks-

1 <http://tinyurl.com/zvzsnuur>

landschap'. In vroegere jaren werd voor een onderzoeksvraag binnen de psychologie en verwante wetenschappen traditioneel een passend onderzoeksdesign (waaronder onderzoeks-instrumenten en steekproeftrekking) ontwikkeld of werd een onderzoeksvraag juist min of meer terzijde geschoven vanwege de enorme kosten van het passende onderzoeksdesign. De hierboven beschreven studies bijvoorbeeld zouden, indien separaat uitgevoerd, vrijwel onbetaalbaar zijn. Door panels zoals het LISS-panel vindt in zekere zin een kanteling/aanvulling plaats binnen het hiervoor geschetste 'traditionele' onderzoekslandschap (vgl. Big data & Data Science). Onderzoeksvragen sturen niet langer eenzijdig het onderzoeksdesign: de beschikbare en groeiende data gaan vermoedelijk in toenemende mate onderzoeksvragen 'beantwoordbaar' maken en mogelijk theorievorming verbreden doordat verschillende onderzoeksthema's gekoppeld kunnen worden. Te verwachten valt daarom dat het inzetten van onderzoeks-creativiteit een nieuwe wending zal krijgen: hoe kan deze creativiteit worden benut om te 'ontdekken' welke onderzoeksvragen met bestaande data beantwoord kunnen worden, data die mogelijk vanuit andere onderzoeksthema's zijn verzameld?

OVER DE AUTEURS

Prof. dr. Peter van der Velden is als hoogleraar Victimology verbonden aan het International Victimology Institute (INTERVICT) van Tilburg University. Dr. Johan van Wilsem is als afdelingshoofd verbonden aan het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Veiligheid en Justitie, afdeling Criminaliteit, Rechtshandhaving & Sancties. Dr. Bert Bakker is als assistent-professor Politieke Communicatie verbonden aan de Amsterdam School of Communication Research, Universiteit van Amsterdam. Dr. Rik Crutzen is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Gezondheidsbevordering, CAPHRI, Universiteit Maastricht. Dr. Roza Meuleman is als universitair docent Sociologie verbonden aan het RSCR, Radboud Universiteit, Nijmegen. Dr. Esmah Lahlah is als assistent-professor verbonden aan INTERVICT, Tilburg University.

De drie surveys over potentieel traumatische ervaringen uit het eerste voorbeeld zijn ontwikkeld in samenwerking met dr. Mark Bosmans (Tilburg University). Het onderzoek uit het derde voorbeeld is uitgevoerd in samenwerking met dr. Gijs Schumacher (Universiteit van Amsterdam) en dr. Matthijs Rooduijn (Universiteit Utrecht). Het onderzoek uit het vijfde voorbeeld is uitgevoerd in samenwerking met prof. dr. Anja Göritz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Duitsland).

Literatuur

- ANES (2012). *User's guide and codebook for the ANES 2012 time series codebook*. Ann Arbor, MI and Palo Alto, CA: The University of Michigan and Stanford University.
- Bakker, B.N. & Lelkes, Y. (2016). Selling ourselves short? How abbreviated measures of personality change the way we think about personality and politics. Working Paper.
- Bakker, B.N., Rooduijn, M. & Schumacher, G. (2016). The psychological roots of populist voting: Evidence from the United States, the Netherlands and Germany. *European Journal of Political Research*, 55, 302–320.
- Bekhuis, H. & Lubbers, M. (2013). Recente migranten in Nederland en de herkomst van de door hen beluisterde muziek en bekeken films. *Tijdschrift voor de Sociologie*, 3-4, 250–269.
- Bosmans, M.W.G. & Velden, P.G. van der (2015). Longitudinal interplay between posttraumatic stress symptoms and coping self-efficacy: A four-wave prospective study. *Social Science & Medicine*, 134, 23–29.
- Bosmans, M.W.G., Knaap, L.M. & Velden, P.G. van der. (2015). Personality Traits as Predictors of Trauma-Related Coping Self-Efficacy: A Three-Wave Prospective Study. *Personality and Individual Differences*, 76, 44–48.
- Cook, C., Heath, F., & Thompson, R. (2000). A meta-analysis of response rates in web- or Internet-based surveys. *Educational and Psychological Measurement*, 60, 821–836.
- Coopmans, M., Lubbers, M. & Meuleman, R. (2015). To whom do national days matter? A comparison of national belonging across generations and ethnic groups in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 38, 2037–2054.
- Credé, M., Harms, P., Niehorster, S. & Gaye-Valentine, A. (2012). An evaluation of the consequences of using short measures of the big five personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 874–888.
- DiGangi, J.A., Gomez, D., Mendoza, L., Jason, L.A., Keys, C.B. & Koenen, K.C. (2013). Pretrauma risk factors for posttraumatic stress disorder: a systematic review of the literature. *Clinical Psychology Review*, 33, 728–744.
- Edensor, T. (2002). *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Berg, Oxford/New York.
- Edwards, P.J., Roberts, I., Clarke, M.J., DiGiuseppi, C., Wentz, R. et al. (2009). Methods to increase response to postal and electronic questionnaires. *Cochrane Database of Systematic Reviews*.
- Fieldhouse, E., Green, J., Evans, G., Schmitt, H. & Van der Eijk, C. (2016). British Election Study Internet Panel Wave 6.
- Fox, J. & Miller-Idriss, C. (2008). Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8, 536–563.
- Geurs, K.T., Thomas, T., Bijlsma, M. & Douhou, S. (2015). Automatic trip and mode detection with MoveSmarter: first results from the Dutch Mobile Mobility Panel. *Transportation Research Procedia*, 11, 247–262.
- Göritz, A.S. (2006). Incentives in Web studies: Methodological issues and a review. *International Journal of Internet Science*, 1(1), 58–70.
- Göritz, A.S. & Crutzen, R. (2012). Reminders in web-based data collection: increasing response rates at the price of retention? *American Journal of Evaluation*, 33, 240–250.

Summary

THE LISS-PANEL: FOOD FOR PSYCHOLOGISTS

P. VAN DER VELDEN, J. VAN WILSEM, B. BAKKER, R. CRUTZEN, R. MEULEMAN & E. LAHLAH

The aim of the present article is to provide insight into the characteristics and scientific opportunities of the Dutch Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences-panel (LISS-panel), operated by CentERdata (Til-

burg, The Netherlands). This panel, started in 2007, is based on a random sample drawn from the population register by Statistics Netherlands, and consists of about 8000 individuals. Participants are frequently invited to complete online surveys, i.e. the so called Core studies on for instance health, personality, work and values, and all other cross-sectional and longitudinal studies (totalling about 200). The LISS-panel is an

Open Access facility: researchers can acquire free access to all data from CentERdata. To illustrate the opportunities, five different studies are presented on predictors and effects of PTSD-symptoms, manifestations of nationalist attitudes and the role of parents, relationships between personality and voting behaviour, risk factors for internet crime, and the effects of reminders on non-response.

- Goldberg, L.R., Johnson, J.A., Eber, H.W., Hogan, R., Ashton, M.C. et al. (2006). The international personality item pool and the future of public-domain personality measures. *Journal of Research in Personality*, 40(1), 84-96.
- Gosling, S.D., Rentfrow, P.J. & Swann, W.B. (2003). A very brief measure of the big-five personality domains. *Journal of Research in Personality*, 37(6), 504-528.
- Görizt, A.S. & Crutzen, R. (2012). Reminders in web-based data collection: increasing response rates at the price of retention? *American Journal of Evaluation*, 33, 240-250.
- Graaf, R. de, Have, M. ten & Dorsselaer, S. van (2010). The Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study-2 (NEMESIS-2): Design and methods. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 193, 125-141.
- Kooreman, P. & Scherpenzeel, A. (2014). High frequency body mass measurement, feedback, and health behaviors. *Economics & Human Biology*, 14, 141-53.
- LISS Immigrant-panel (2013). Migrants National Identification and the National Dimension of Cultural Consumption. Longitudinal Internet Studies for the Social sciences panel administered by Centerdata, Tilburg.
- LISS Immigrant-panel (2014). Freedom and Liberation Day in the Netherlands. Longitudinal Internet Studies for the Social sciences panel administered by Centerdata, Tilburg.
- LISS-panel (2011, 2013). Nationalism and the national dimension of cultural consumption, Wave 1 and 2. Longitudinal Internet Studies for the Social sciences panel administered by CentERdata, Tilburg.
- LISS-panel (2014). Freedom and Liberation Day in the Netherlands. Longitudinal Internet Studies for the Social sciences panel administered by CentERdata, Tilburg.
- Mack, S., Huggins, V., Keathley, D. & Sunduckchi, M. (1998). Do monetary incentives improve response rates in the survey of income and program participation? Proceedings of the Section of Survey Research Methods. American Statistical Association.
- Meuleman, R. & Lubbers, M. (2013). Manifestations of nationalist attitudes: domestic music listening, participation in national celebrations, and far right voting. *European Sociological Review*, 29, 1214-1225.
- Meuleman, R., Lubbers, M. & Verkuyten, M. (2017). The consumption of domestic versus foreign films, books and music: the role of parents and nationalist attitudes. *Journal of Consumer Culture*. Advanced online publication. DOI: 10.1177/1469540516648372.
- Millar, M.M. & Dillman, D.A. (2011). Improving response to Web and mixed-mode surveys. *Public Opinion Quarterly*, 75(2), 249-269.
- Newman, E. & Kaloupek, D.G. (2004). The risks and benefits of participating in trauma-focused research studies. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 383-394.
- Newman, E. & Kaloupek, D.G. (2009). Overview of research addressing ethical dimensions of participation in traumatic stress studies: autonomy and beneficence. *Journal of Traumatic Stress*, 22, 595-602.
- Omerov, P., Steineck, G., Dyregrov, K., Runeson, B. & Nyberg, U. (2013). The ethics of doing nothing. Suicide-bereavement and research: Ethical and methodological considerations. *Psychological Medicine*, 44, 3409-3420.
- Open Science Collaboration (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349, DOI: 10.1126/science.aac4716.
- Paulissen, L. & Wilsem, J. van (2015). Dat heeft iemand anders gedaan! Een studie naar slachtofferschap en modus operandi van identiteitsfraude in Nederland. (Politiewetenschap nr. 82). Apeldoorn: Stapel & de Koning.
- Peters, G.J.Y., Abraham, C. & Crutzen, R. (2012). Full disclosure: doing behavioural science necessitates sharing. *The European Health Psychologist*, 14, 77-84.
- Scherpenzeel, A. & Das, M. (2011). True Longitudinal and Probability-Based Internet Panels: Evidence from the Netherlands, In: *Social and Behavioral Research and the Internet: Advances in Applied Methods and Research Strategies* (eds. Das, M., P. Ester, and L. Kaczmirek), New York: Taylor & Francis, pp. 77-104.
- Scherpenzeel, A. & Fernee, H. (2013). New and Emerging Methods. The smartphone in survey research: experiments for time use data. *The Survey Statistician*, 67, 19-25.
- Scherpenzeel, A. & Toepoel, V. (2012). Recruiting a probability sample for an online panel: Effects of contact mode, incentives, and information. *Public Opinion Quarterly*, 76(3), 470-490.
- Silberzahn, R. & Uhlmann, E.L. (2015). Many hands make tight work. *Nature*, 526, 189-191.
- Singer, E. & Kulka, R.A. (2002). Paying respondents for survey participation. In: *Studies of Welfare Populations: Data Collection and Research Issues* (eds. Ver Ploeg, M., M.A. Moffitt & C.F. Citro), Committee on National Statistics, National Research Council.
- Velden, P.G. van der Velden, Bosmans, M.W.G. & Scherpenzeel, A.C. (2013). The burden of research on trauma for respondents: A prospective and comparative study on respondents evaluations and predictors. *PLOS ONE*, 8(10): e77266. doi:10.1371/journal.pone.0077266.
- Velden, P.G. van der, Bosmans, M.W.G., Bouman, T., Keijser, J. de, Kleber, R. & Schut, H. (2015). De belasting van longitudinaal trauma-onderzoek: een prospectieve studie naar veronderstelde en onvermoede voorspelers. *De Psycholoog*, 44-54.
- Wilsem, J. van (2013a). Hacking and Harassment—Do They Have Something in Common? Comparing Risk Factors for Online Victimization. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 29, 437-453.
- Wilsem, J. van (2013b) 'Bought it, but Never Got it'. Assessing Risk Factors for Online Consumer Fraud Victimization. *European Sociological Review*, 29, 168-178.
- Wilsem, J. van (2011). Worlds tied together? Online and non-domestic routine activities and their impact on digital and traditional threat victimization. *European Journal of Criminology*, 8(2), 115-127.
- Wilsem, J. van, Paulissen & L. (2015). 'Moral hazard' onder slachtoffers van identiteitsfraude? De relatie tussen schadevergoeding bij onterechte bankafschrijvingen en riskant internetgedrag. *Proces, tijdschrift voor strafrechtpleging* 94(2), 129-139.
- Wilsem, J. van, Meulen, N.S. van der & Kunst, M.J.J. (2013). Je geld kwijt, en dan? Financiële schade bij slachtofferschap van identiteitsfraude. *Tijdschrift voor Criminologie*, 55, 360-374.

EENS PSYCHOLOOG,

ONBEGRENSD ZICHZELF

Blijf je psycholoog als je professioneel een metamorfose ondergaat? In deze rubriek vertellen psychologen over de opmerkelijke carrièreswitch die ze hebben gemaakt. In deze aflevering: **Paul Gelderloos, ondernemer en ceo van Starlet Holding en Sahara International Ventures.**

Paul Gelderloos is opgeleid als psycholoog en heeft zich vervolgens ontwikkeld tot rasondernemer. Daarnaast mediteert hij zo'n drie uur per dag. Zie hier de drie totaal verschillende werelden waarin hij verkeert. Voor hemzelf zijn het ook drie gescheiden werelden. Maar toch kan de ene wereld niet zonder de andere twee, in zijn leven zijn ze nauw met elkaar verweven.

ZIN VAN HET LEVEN

Waar begin je met zo'n verhaal? Misschien bij die ene allesbepalende ervaring van toen hij een vijftienjarig jongetje was. Zoals zoveel pubers was hij gegrepen door de vraag: wat is de zin van het leven? Maar anders dan zijn leeftijdsgenoten, wilde hij echt antwoord op de vraag en hij maakte er een project van. Hij woonde met zijn ouders op de Veluwe, aan de rand van het bos. Als zijn ouders dachten dat hij ging slapen, trok hij het bos in om in het donker op een bankje intensief over de vraag na te denken. Op een avond kreeg hij een mystieke ervaring die zijn leven zou kleuren. 'Het gaf me op gevoelsniveau een antwoord op de vraag,' vertelt Gelderloos. Hij kan de ervaring moeilijk beschrijven, maar die zou hem lange tijd in de greep houden. Hij vroeg mensen uit zijn omgeving of zij het kenden, hij las erover en het was uiteindelijk de reden om psychologie te gaan studeren aan de Vrije Universiteit in Amster-

dam. 'Ik dacht dat men daar over dit soort spirituele onderwerpen meer zou weten.' Dat viel tegen. Binnen een paar maanden begreep hij dat de studie daar helemaal niet over ging. Van zijn vader moest hij zijn studie afmaken, dus dat deed hij. Zijn vrije tijd gebruikte hij om de esoterische winkeltjes in Amsterdam af te gaan – en dat waren er nogal wat in de jaren zeventig – en alles te lezen wat hij over spiritualiteit kon vinden. Hij begon met mediteren. Dat hij de opleiding tot meditatieleraar wilde gaan doen, motiveerde hem om zijn studie snel af te maken.

ULTIEME ERVARING

Later kreeg hij tijdens het mediteren de ervaring terug die hij als jongetje van vijftien in dat donkere bos had gekregen, 'de ervaring van je diepste zelf' of van het 'onbegrensd bewustzijn' en hij begreep hoe bijzonder dat was. Lachend: 'Er zijn monniken die dertig jaar moeten

FOTO VLINDERS: SHUTTERSTOCK

ALTIJD PSYCHOLOOG...

mediteren om zo'n ervaring voor het eerst te krijgen.'

Na zijn studie moest hij in militaire dienst en kon daar als psycholoog/therapeut aan de slag. Daarna ging hij onderzoek doen naar Transcendente Meditatie (TM) in de in Zwitserland gevestigde Maharishi European Research University. Ook deed hij lange tijd onderzoek aan de Maharishi University of Management in de vs. Op deze twee universiteiten had hij contact met Maharishi Mahesh Yogi (1918-2006), grondlegger van de TM, bij wie de Beatles nog in de leer zijn geweest in de jaren zestig. Die werd zijn grote voorbeeld. Gelderloos promoveerde aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het effect van TM op de psychische gezondheid.

EEN TEST

In 1989 kwam Gelderloos terug naar Nederland. Het idee van TM is dat je er heel succesvol door kan worden. Dat

wilde Gelderloos wel eens uittesten. Hij vertelt: 'Ik ben psycholoog, ik heb geen kapitaal en geen netwerk. Een van de moeilijkste dingen voor mij leek me om ondernemer te worden.' Daarop begon hij telecombedrijf Global Access – een belbedrijf voor goedkoop internationaal bellen. Ondernemen beviel al vanaf het begin. Aanvankelijk was zijn bedrijf een succes, later raakte de telecommarkt in een crisis en volgden moeilijke jaren. Tegen de trend in, kocht Gelderloos in drie jaar tijd zo'n twintig bedrijven op. Zo groeide het bedrijf onverwachts.

Zijn succes ondanks alle tegenslag, schrijft hij toe aan het feit dat hij mediteert. 'Omgaan met succes is niet

zo moeilijk. Maar als het bedrijf op instorten staat, vraagt dat veel doorzettingsvermogen en veerkracht. Want dan wordt je wereld kleiner, steeds minder mensen willen met je werken, medewerkers geloven niet meer in je. Toen zelfs mijn vrouw op een dag zei: "Volgens mij moet je het laten gaan," kreeg ik bijna een fysieke ervaring. Ik sloot me voor haar af en dacht: ik kan het, ik doe het, en het gaat me lukken.' Letterlijk de volgende dag kreeg hij een aanbod waardoor het bedrijf weer kon groeien.

Niet één keer, maar telkens opnieuw wist hij op te krabbelen als het niet goed ging. Nu is hij onder andere CEO (Chief Executive Officer) van Starlet Holding en Sahara International Ventures en houdt hij zich bezig met het uitrollen van internet in opkomende markten in Zuid-Amerika en Afrika.

TM is dus belangrijk, maar hoe zit het met zijn achtergrond als psycholoog? Ook daar heeft hij veel aan gehad, gelooft hij. Psychologie is voor hem 'inzicht hebben in menselijk functioneren'. 'Succesvol zakendoen heeft heel veel te maken met psychologie bedrijven, praktische psychologie...' Dat klinkt vooral als mensenkennis. In hoeverre heeft de studie hem echt geholpen? 'Die heeft wel enigszins geholpen, maar het is vooral de affiniteit met het vakgebied, de gerichtheid op mensen. Ik wil altijd mensen kunnen begrijpen, ik wil weten wat hen motiveert, wat er fout gaat. Mijn hersenen blijven doordraaien als iets niet klopt. Ook dat is een van de geheimen van mijn succes.'

*'Succes is niet zo moeilijk.
Maar als een bedrijf op instorten staat,
vraagt dat veel veerkracht'*

VRAGENLIJSTEN ALS HULPMIDDEL DIAGNOSTIEK VAN SOMATISCH-SYMPTO

Met de komst van de DSM-5 wordt het domein van de somatoforme stoornissen vervangen door de somatisch-symptoomstoornissen en aanverwante stoornissen. De somatisch-symptoomstoornis wordt gekenmerkt door lichamelijke klachten die gepaard gaan met disfunctionele gedachten, gevoelens, en/of gedragingen. In deze bijdrage bieden Anne van Gilst en collega's een beknopt overzicht van vragenlijsten die door klinici en onderzoekers gebruikt kunnen worden voor het in kaart brengen van deze maladaptieve reacties op lichamelijke klachten.

BIJ DE DOOMSTOORNISSEN

Met de komst van de DSM-5 wordt het domein van de somatoforme stoornissen vervangen door somatisch-symptoomstoornissen en aanverwante stoornissen (APA, 2013; Van der Feltz-Cornelis & Van Houdenhove, 2014). De belangrijkste diagnose in dit domein is de somatisch-symptoomstoornis. Deze vervangt de DSM-IV somatisatiestoornis, pijnstoornis en ongedifferentieerde somatoforme stoornis. Kenmerk van de somatisch-symptoomstoornis is het langdurig aanwezig zijn van één of meer lichamelijke klachten die lijdensdruk veroorzaken en/of het dagelijks functioneren significant beïnvloeden. Daarnaast dient er sprake te zijn van overmatige

gedachten, gevoelens, en gedragingen met betrekking tot de lichamelijke klachten.

Dit laatste punt markeert een belangrijk verschil met de DSM-IV. Het is voor de diagnose niet relevant of de klachten al dan niet verklaard kunnen worden door een somatische aandoening; van belang is de maladaptieve reactie op de lichamelijke klachten.

Clinici en onderzoekers kunnen bij de diagnostiek van somatisch-symptoomstoornissen gebruikmaken van vragenlijsten die systematisch dit soort maladaptieve reacties in kaart brengen. Dit artikel heeft als doel een beknopt overzicht te bieden van zulke meetinstrumenten. Wij richten ons hierbij niet op instrumenten die simpelweg screenen of er sprake is van deze reacties, maar op instrumenten die deze reacties uitgebreider in kaart

brengen en informatie opleveren die psychologen in de behandeling zouden kunnen gebruiken.

Een overzicht van de meetinstrumenten en hun eigenschappen staat in tabel 1. De instrumenten worden hierin besproken aan de hand van psychologische factoren, waarvan uit reviews consistent blijkt dat ze samenhangen met het ontstaan of voortduren van lichamelijke klachten (Deary, Chalder, & Sharpe, 2007; Rief & Broadbent, 2007). Om brede toepasbaarheid te garanderen, hebben wij gezocht naar gratis te gebruiken zelf-involvragenlijsten, die beschikbaar zijn in het Nederlands. Alle in dit artikel beschreven vragenlijsten zijn te vinden op www.solkweb.nl/ meetinstrumenten. Tabel 2 bevat een aantal voorbeelditems. Voor een overzicht van instrumenten die de aard, het aantal, de ernst en

TABEL 1. MALADAPTIEVE REACTIES OP LICHAAMELIJKE KLACHTEN EN
BIJBEHORENDE MEETINSTRUMENTEN MET HUN EIGENSCHAPPEN

CONCEPT	BESCHRIJVING CONCEPT	MEETINSTRUMENT	AANTAL ITEMS	SUBSCHALEN	INTERNE CONSISTENTIE	NORMGROEP
Klacht- gerichtheid	Verhoogde op- merkzaamheid voor lichamelijke sensaties en in ge- dachten veel bezig zijn met lichame- lijke klachten	<i>Illness Management Questionnaire</i> (IMQ) (Ray et al., 1993) subschaal 'focusing on symptoms' (factor III)	9	Het betreft één subschaal	Engelstalige versie: $\alpha = .88$	Patiënten met chronisch vermoeidheids- syndroom (N=207)
Disfunc- tionele attributiestijl	Ontbreken van een verklaring voor de klachten of een unidimen- sionele attributie- stijl met uitslui- tend somatische attributies	<i>revised Illness Percep- tion Questionnaire</i> (IPQ-r) (Moss-Morris et al., 2002) subschaal 'causes'	18	Het betreft één subschaal	Nederlandse vertaling: $\alpha = .78$ (van Ittersum et al., 2009)	Patiënten met fibromyalgie (N=196)
Ziekteangst	Zorgen over ge- zondheid en angst voor het hebben van een ernstige ziekte	<i>Whiteley Index</i> (WI) (Pilowsky, 1967)	7	-	Nederlandse vertaling: $\alpha = .76 - .80$ (Speckens et al., 1996)	Algemene po- pulatie (N=185), patiënten huisartsprak- tijk (N=107) en algemene interne poli pa- tiënten (N=115)
Bewegings- angst	Angst voor fysieke activiteit, vaak voortkomend uit idee dat belasting de lichamelijke klachten zal verer- geren en scha- delijk is voor het lichaam	<i>Tampa Scale for Kinesiophobia</i> (TSK-11) (Vlaeyen et al., 1995)	11	'somatic focus' (TSK- SF) en 'activity avoi- dance' (TSK-AA)	Nederlandse vertaling: TSK-AA $\alpha = .67$ TSK-SF $\alpha = .76$ (Roelofs et al., 2007)	O.a. patiënten met armklach- ten (N=1109) chronische lage rugpijn (N=482) en fibromy- algie (N=391) (Roelofs et al., 2011)
Disfunc- tionele klach- tencoping	Niet aanwenden van actieve co- pingstrategieën of overmatig terug- vallen op passieve copingstrategieën	<i>Pijn Coping Inven- tarisatielijst</i> (PCI) (Kraaijmaat & Evers, 2003)	33	Actief: afleiding zoeken ('afleiding'), relativeren en her- interpreteren van de pijn ('pijn transfor- meren') en doorgaan met bezigheden op een lager niveau (<i>'eisen verlagen'</i>). Passief: stoppen met of beperken van bezigheden ('rusten'), vermijden van exter- ne prikkels ('terugtrek- ken') en catastroferen over de aard en het beloop van de pijn (<i>'piekeren'</i>)	Nederlands- talige versie: $\alpha = .62 - .79$ voor de verschillende subschalen en populaties	Patiënten met reumatoïde artritis (N=275), chronische pijn (N=104), chro- nische hoofd- pijn (N=410) en fibromyalgie (N=324)

CONCEPT	BESCHRIJVING CONCEPT	MEETINSTRUMENT	AANTAL ITEMS	SUBSCHALEN	INTERNE CONSISTENTIE	NORMGROEP
Catastroferen	Doemdenken	<i>Pain Catastrophizing Scale (PCS)</i> (Sullivan, Bishop, & Pivik, 1995)	13	' <i>ruminatie</i> ' (onvermogen om gedachten over de klachten te onderdrukken), ' <i>magnificatie</i> ' (uitvergroten van het negatieve karakter van de klachten) en ' <i>hulpeloosheid</i> ' (overweldigd worden door de klachten en onvermogen om hier mee om te gaan)	Nederlandse vertaling: $\alpha = .59 - .89$ voor de verschillende subschalen en populaties (van Damme et al., 2002)	Studenten (N=550) en patiënten met chronische lage rugpijn (N=162) en fibromyalgie (N=100)
Lage Self-efficacy	Weinig ervaren controle over de klachten	<i>Self-Efficacy Scale (SES)</i> (Bleijenberg, Bazelmans & Prins, 2001)	7	-	Onbekend	Patiënten met chronisch vermoeidheidssyndroom
Gebrek aan acceptatie	Het niet kunnen accepteren van klachten en bijkomende beperkingen	<i>Ziekte Cognitielijst (ZCL)</i> (Evers et al., 1998) subschaal 'acceptatie'	6	Het betreft één subschaal	Nederlands-talige versie: $\alpha = .90 - .91$ (Lauwerier et al., 2010)	Patiënten met chronische pijn (N=821) en chronische vermoeidheid (N=295)
Hulpeloosheid	Het benadrukken van de negatieve betekenis van klachten	<i>Ziekte Cognitielijst (ZCL)</i> (Evers et al., 1998) subschaal 'hulpeloosheid'	6	Het betreft één subschaal	Nederlands-talige versie: $\alpha = 0.83 - 0.88$ (Lauwerier et al., 2010)	Patiënten met chronische pijn (N=821) en chronische vermoeidheid (N=295)
Ervaren onrecht	Een gevoel van onrecht, vaak teweeggebracht door verlieservaringen (werk, financiële zekerheid en onafhankelijkheid) en een gebrek aan erkenning	<i>Injustice Experience Questionnaire (IEQ)</i> (Sullivan et al., 2008)	12	'schuld/oneerlijkheid' en 'ernst/ onherstelbaarheid'	Engelstalige versie: $\alpha = .92$ (Rodero et al., 2012); Nederlandse validatiestudie nog ongepubliceerd (Schiphorst Preuper et al., 2016)	Patiënten met fibromyalgie (N=250)

Voetnoten:

1. In de kolom 'Interne consistentie' wordt gesproken van een 'Nederlandstalige versie' en een 'Nederlandse vertaling'. In het eerste geval gaat het om een van oorsprong Nederlandstalige vragenlijst. In het tweede geval om een vragenlijst, die naar het Nederlands vertaald is. Indien er wordt gesproken van een Engelstalige versie, is de Nederlandse vertaling van dit instrument niet gevalideerd.
2. Indien in de kolom 'Interne consistentie' of 'Normgroep' geen referentie genoemd wordt, zijn de gegevens afkomstig uit de publicatie die eerder in de tabel staat, bijvoorbeeld in de kolom 'Meetinstrument'.
3. Alle in de tabel genoemde vragenlijsten zijn te vinden op www.solknet.nl/meetinstrumenten.

TABEL 2. VOORBEELDITEMS MET HUN HERKOMST

ITEM	Meetinstrument
Ik ben in gedachten veel met mijn vermoeidheid bezig.	IMQ item #1
Ik ben me constant bewust van hoe ik me voel.	IMQ item #5
Maakt u zich vaak zorgen over de mogelijkheid dat u een ernstige ziekte heeft?	WI-7 item #1
Mijn lichaam zegt me dat er iets gevaarlijk mis mee is.	TSK-11 item #3
Als ik pijn heb... word ik bang dat de pijn erger zal worden.	PCS item #6
Denkt u dat u zelf uw moeheid kunt beïnvloeden?	SES item #1
Ik kan mijn ziekte goed accepteren.	ZCL item #13
Mijn ziekte beheerst mijn leven.	ZCL item #5
De meeste mensen begrijpen niet hoe ernstig mijn aandoening is.	IEQ item #1

het beloop van lichamelijke klachten meten, verwijzen wij naar Van Hemert, De Waal & Van Rood (2004) en Zijlema et al. (2013).

BESPREKING

Tabel 1 biedt een overzicht van maladaptieve reacties op lichamelijke klachten. Dit kunnen disfunctionele gedachten, gevoelens en/of gedragingen zijn, zoals overmatige klachtgerichtheid, angst voor een ernstige ziekte, angst voor beweging, doemdenken en hulpeloosheid. Uiteraard zijn er voor sommige concepten ook andere vragenlijsten beschikbaar, maar het aantal gevalideerde, gratis beschikbare, Nederlandstalige instrumenten is beperkt. Ook de hier besproken Self-Efficacy Scale (SES) en de Nederlandse vertaling van de Illness Management Questionnaire (IMQ) zijn (nog) niet gevalideerd. De Pijn Coping

Inventarisatielijst (PCI) en de Pain Catastrophizing Scale (PCS) zijn specifiek gericht op patiënten met pijnklachten en de richt zich op vermoeidheid. Hoewel de vragenlijsten eenvoudig aangepast kunnen worden voor algemener gebruik, zouden zulke aangepaste versies eigenlijk eerst gevalideerd en genormeerd moeten worden.

CONCLUSIE

De inzet van de besproken meetinstrumenten kan klinici en onderzoekers helpen bij het systematisch in kaart brengen van maladaptieve reacties op lichamelijke klachten. De besproken concepten geven een beeld van een aantal belangrijke disfunctionele gedachten, gevoelens, en/of gedragingen die gepaard kunnen gaan met lichamelijke klachten. Als kanttekening dient te worden genoemd dat dit geen compleet overzicht is, dat is voortgekomen uit een systematisch literatuuron-

derzoek. Hoewel de negatieve invloed van de besproken concepten op lichamelijke klachten in verschillende onderzoeken is aangetoond, werden hierbij niet altijd de hier genoemde meetinstrumenten gebruikt. Het verder valideren van de vragenlijsten alsmede het verzamelen van relevante normgegevens zijn aandachtspunten voor toekomstig onderzoek.

OVER DE AUTEURS

Anne van Gils is arts in opleiding tot psychiater/psychotherapeut en promovendus aan het UMC Groningen. Dr. ing. Jan Houtveen was ten tijde van het schrijven van dit artikel als psycholoog en onderzoeker verbonden aan het UMC Groningen. Prof. dr. Hans Knoop is hoogleraar en klinisch psycholoog aan de afdeling Medische Psychologie van het AMC. Prof. dr. Andrea Evers is hoogleraar gezondheidspsychologie aan de

Universiteit Leiden. Prof. dr. Robert Schoevers is hoogleraar psychiatrie en hoofd van de afdeling psychiatrie van het UMC Groningen. Prof. dr. Judith Rosmalen is hoogleraar psychosomatiek aan het UMC Groningen.

Dit artikel is tot stand gekomen door een samenwerking tussen de auteurs in het kader van het project 'Grip op Klachten' (www.gripopklachten.nl). Binnen dit project wordt een innovatief eHealth systeem ontwik-

keld voor diagnostiek en behandeling van Somatisch Onvoldoende verklaarde Lichamelijke Klachten (SOLK). Contactpersoon aangaande dit artikel is Anne van Gils: a.van.gils@umcg.nl.

Literatuur

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5de versie) (DSM-5)*. Washington: American Psychiatric Press.
- Bleijenbergh, G., Bazelmans, E. & Prins, J. (Red.; 2001). Chronisch vermoeidheidssyndroom: self-efficacy schaal (SES). Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Deary, V., Chalder, T. & Sharpe, M. (2007). The cognitive behavioural model of medically unexplained symptoms: a theoretical and empirical review. *Clinical Psychology Review*, 27(7), 781-797.
- Evers, A.W.M., Kraaimaat, F.W., Van Lankveld, W. & Bijlsma, J.W.J. (1998). De ziekte cognitie lijst (ZCK) (the illness cognition questionnaire: ICQ). *Gedragstherapie*, 31, 205-220.
- Kraaimaat, F.W. & Evers, A.W. (2003). Pain-coping strategies in chronic pain patients: psychometric characteristics of the pain-coping inventory (PCI). *International Journal of Behavioral Medicine*, 10(4), 343-363.
- Lauwerier, E., Crombez, G., Van Damme, S., Goubert, L., Vogelaers, D. & Evers, A.W. (2010). The construct validity of the illness cognition questionnaire: the robustness of the three-factor structure across patients with chronic pain and chronic fatigue. *International Journal of Behavioral Medicine*, 17(2), 90-96.
- Moss-Morris, R., Weinman, J., Petrie, K.J., Horne, R., Cameron, L.D. & Buick, D. (2002). The revised illness perception questionnaire (IPQ-R). *Psychology and Health*, 17(1), 1-16.
- Pilowsky, I. (1967). Dimensions of hypochondriasis. *The British Journal of Psychiatry: the Journal of Mental Science*, 113(494), 89-93.
- Ray, C., Weir, W., Stewart, D., Miller, P. & Hyde, G. (1993). Ways of coping with chronic fatigue syndrome: development of an illness management questionnaire. *Social Science & Medicine*, 37(3), 385-391.
- Rief, W. & Broadbent, E. (2007). Explaining medically unexplained symptoms-models and mechanisms. *Clinical Psychology Review*, 27(7), 821-841.
- Rodero B., Luciano J.V., Montero-Marín J., Casanueva B., Palacin J.C. & Gili M. (2012). Perceived injustice in fibromyalgia: psychometric characteristics of the injustice experience questionnaire and relationship with pain catastrophizing and pain acceptance. *Journal of Psychosomatic Research*, 73, 86-91.
- Roelofs, J., Sluiter, J.K., Frings-Dresen, M.H., Goossens, M., Thibault, P., Boersma, K. & Vlaeyen, J.W. (2007). Fear of movement and (re)injury in chronic musculoskeletal pain: evidence for an invariant two-factor model of the tampa scale for kinesiophobia across pain diagnoses and dutch, swedish, and canadian samples. *Pain*, 131(1-2), 181-190.
- Roelofs, J., Van Breukelen, G., Sluiter, J., Frings-Dresen, M.H., Goossens, M. et al. (2011). Norming of the tampa scale for kinesiophobia across pain diagnoses and various countries. *Pain*, 152(5), 1090-1095.
- Schiphorst Preuper H.R., De Boer, M.J. & Reneman M.F. (in voorbereiding). *Perceived injustice in chronic pain: reliability and validity of the Dutch version of the Injustice Experience Questionnaire (IEQ)*.
- Speckens, A.E., Spinhoven, P., Sloekers, P.P., Bolk, J.H. & Van Hemert, A.M. (1996). A validation study of the whitely index, the illness attitude scales, and the somatosensory amplification scale in general medical and general practice patients. *Journal of Psychosomatic Research*, 40(1), 95-104.
- Sullivan, M.J.L., Bishop, S. & Pivik, J. (1995). The pain catastrophizing scale: development and validation. *Psychological Assessment*, 7(4), 524-532.
- Sullivan, M.J.L., Adams, H., Horan, S., Maher, D., Boland, D. & Gross, R. (2008). The role of perceived injustice in the experience of chronic pain and disability: scale development and validation. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 18, 249-61.
- Van Damme, S., Crombez, G., Bijttebier, P., Goubert, L. & Van Houdenhove, B. (2002). A confirmatory factor analysis of the pain catastrophizing scale: invariant factor structure across clinical and non-clinical populations. *Pain*, 96(3), 319-324.
- Van der Feltz-Cornelis, C.M. & van Houdenhove, B. (2014). DSM-5: van somatoforme stoornissen naar 'somatic symptom and related disorders'. *Tijdschrift Voor Psychiatrie*, 56(3), 182-186.
- Van Hemert, A.M., De Waal, M.W.M. & Van Rood, Y.R. (2004). Meetinstrumenten bij somatoforme stoornissen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 46(10), 693-696.
- Van Ittersum, M.W., Van Wilgen, C.P., Hilberdink, W.K., Groothoff, J.W. & Van der Schans, C. (2009). Illness perceptions in patients with fibromyalgia. *Patient Education and Counseling*, 74(1), 53-60.
- Vlaeyen, J.W., Kole-Snijders, A.M., Boeren, R.G. & Van Eek, H. (1995). Fear of movement/(re)injury in chronic low back pain and its relation to behavioral performance. *Pain*, 62(3), 363-372.
- Zijlema, W.L., Stolk, R.P., Lowe, B., Rief, W., BioSHaRE, White, P.D. & Rosmalen, J.G. (2013). How to assess common somatic symptoms in large-scale studies: a systematic review of questionnaires. *Journal of Psychosomatic Research*, 74(6), 459-468.

JUNIOR – ZOILA VAN GEEST

Ik begon met de studie pedagogische wetenschappen aan de Universiteit Leiden. Maar al snel had ik door dat ik de psychologievakken veel interessanter vond dan de filosofie- en sociologievakken. En pedagogiek ging me te veel over de band tussen moeder en kind. Daarom ben ik na het behalen van mijn bachelor naar de premaster Psychologie overgestapt, om daarna direct met de master Klinische psychologie door te gaan, die daarbij aansluit. Ik heb de cursus Klinisch psycholoog in de praktijk gevolgd, een cursus van acht weken waarin je echt leerde hoe het werk van een klinisch psycholoog eruitziet. Dat maakte voor mij duidelijk dat ik voor klinische psychologie moest kiezen.

LEVENSLIES

Tijdens mijn master was er vooral één cursus die me bijbleef: *Experimental clinical psychology*. Daar leerden we artikelen kritisch te lezen. Die cursus gaf me een belangrijke levensles. Tot die tijd nam ik alles aan wat ik in de wetenschappelijke literatuur las. Maar je kunt een tekst kritisch bekijken en dan kun je beredeneren of er denkfouten worden gemaakt en op welke vlakken het beter kan. Voorafgaand aan de les moesten we artikelen lezen. We werden onder meer beoordeeld op onze participatie. Dat motiveerde ons om ons gedegen voor te bereiden. Tijdens de les moesten we bewijzen dat we de artikelen goed hadden gelezen en goed konden analyseren. Het was best pittig. De cursus was zo'n drie weken op streek, toen een docent een vraag stelde. Het was een ingewikkelde kwestie, iedereen was zenuwachtig, maar ik kon erop antwoor-

den. Even aarzelde ik, maar ik heb het toen toch gewoon gezegd. De docent reageerde met: "Juist! Dat is de goede insteek! Daar heb je goed over nagedacht!" Dat gaf zo'n kick. Ik had het goed gelezen, ik had er goed over nagedacht, dus dan moet ik niet bang zijn om het vervolgens gewoon te zeggen.

Later tijdens die cursus gaf ik een keer een presentatie over een artikel. Op een vraag antwoordde ik, maar ik merkte dat de docent daar niet tevreden mee was. Na mijn presentatie zei ze dat ik niet het goede antwoord had gegeven. Maar andere studiegenoten die het artikel ook hadden gelezen, vielen me bij. Ik bleek toch gelijk te hebben. Als je ergens achter staat en je kunt het uitleggen, kom je er vaak wel. Ik ben er zelfbewuster door geworden. Het had ook invloed op de manier waarop ik mijn scriptie schreef. Samen met mijn scriptiebegeleider schreef ik een artikel over eetstoornissen en dat hebben we naar het *International Journal of Eating Disorders* gestuurd. Het is helaas niet gepubliceerd.

Daarna heb ik negen maanden stage gelopen bij Centrum Eetstoornissen Ursula, een eetstoornissenkliniek. Ik was al langer geïnteresseerd in eetstoornissen. Het is complexe problematiek, patiënten hebben een verstoord lichaamsbeeld, ze zijn niet reëel in de inschatting van hun eigen gewicht. Dat vind ik verwonderlijk.

Het was moeilijk om een stage te vinden, het duurde een paar maanden voor het lukte. Voor de plek bij Ursula moest ik solliciteren. Ik had vier concurrenten, maar kreeg de plek. Het was een spannende procedure, want ik

wilde heel graag. En dat was dus voor een stage en niet eens voor een echte baan. Ik wilde er graag blijven en uit mijn beoordeling bleek dat ze me daar goed genoeg voor vonden, maar door bezuinigingen ging dat uiteindelijk toch niet door.

STEEDS BREDER

Nadat mijn scriptie af was, ben ik gaan solliciteren. Aanvankelijk wilde ik echt verder met de eetstoornissen, maar zoveel banen heb je niet op dat gebied. Daarom ben ik ook gaan kijken naar andere verslavingen. Ook dat was lastig. Ik had inmiddels zo'n twintig brieven gestuurd, maar ontving geen positieve reacties. Vervolgens ben ik echt op alle vacatures waar

FOTO: PETER VALCKX

ze een psycholoog nodig hadden gaan solliciteren. Dat werkte ook niet.

CACTUSZADEN

Ondertussen was ik aan het werk bij Imzaadex, het bedrijf van mijn ouders. Ze hebben een groothandel in cactuszaden, ik hield me bezig met de bestellingen, in- en verkoop en de administratieve handelingen die hierbij kwamen kijken. Begin januari was ik het zat en ben ik instellingen gaan bellen. Bij een kliniek voor eetstoornissen hadden ze geen geschikte vacature, maar ik kon wel op gesprek komen. Ik ben het helaas niet geworden, maar ik leerde dat als je brutaal genoeg bent, je meer voor elkaar krijgt. Daarna ben ik meer instellingen

gaan bellen, onder andere mijn oude stageadres, Centrum Eetstoornissen Ursula. Op het moment dat ik belde, hadden ze niets voor me, maar ze waren wel bezig met *Featback*, een online zelfhulpprogramma voor mensen met eetproblemen en daar hadden ze in de toekomst een psycholoog voor nodig. “Hou me op de hoogte,” zei ik. Ik heb twee maanden contact gehouden met de manager behandelingen. Een paar weken geleden mailde ze me dat ze iemand zochten voor een zwangerschapsveran-

‘Pedagogiek ging me te veel over de band tussen moeder en kind’

ging. Of ik daarvoor wilde solliciteren? Dat wilde ik en inmiddels weet ik dat ik ben aangenomen. Bij het sollicitatiegesprek zeiden ze: “De aanhouder wint.” Daarnaast is *Featback* inmiddels gestart en werk ik daar ook voor.

Ik ben vaak afgewezen omdat ik geen werkervaring heb, zelfs op werkervaringsplekken kreeg ik dat te horen. Ook daarom ben ik heel blij met deze kans. Dus uiteindelijk lukt het wel, maar je moet lef tonen en soms over je eigen grenzen heen springen.’

ESSAY

KIEZEN IN EN VOOR VRIJHEID

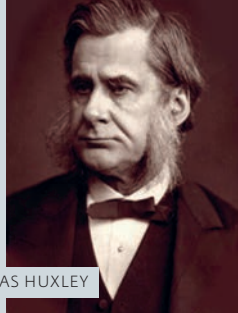
‘Kiezen *in* vrijheid kan alleen kiezen *voor* vrijheid worden als de keuzevrijheid van de ander wordt gerespecteerd.’ Dat stelt ontwikkelingspsycholoog Willem Koops in een rede die hij op 4 mei uitsprak ter herdenking van omgekomen leden van de universitaire gemeenschap van de Universiteit Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog. ‘Daartoe moeten wij elkaar permanent oproepen en daartoe dienen wij volgende generaties met liefde en toewijding op te voeden.’

De beroemde bioloog Thomas Huxley (1825–1895) zei eens tegen zijn gehoor: ‘U bent een verzameling zenuwcellen.’ De Groningse hoogleraar psychologie Benjamin Jan Kouwer (1924–1968) zei hierover in zijn colleges

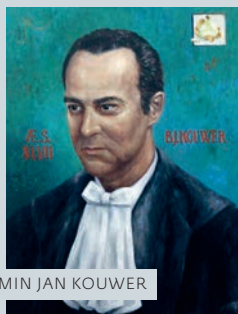
(Kouwer, 1973, p. 18-19) dat een dergelijke uitspraak met enig goed recht fascistisch genoemd mag worden. Dat is een denkstap die enige toelichting vraagt.

De term fascisme verwijst naar de totalitaire staat, die boven het individu is geplaatst en met de vrijheid en keuzevrijheid van het individu principieel geen rekening

houdt. Fascisme met een hoofdletter verwijst hierbij naar het Italiaanse Fascisme van Benito Mussolini (1883–1945). Fascisme met een kleine letter wordt gebruikt als algemene term voor totalitaire staten, zoals het nazi-Duitsland van Adolf Hitler (1889–1945), en het Spanje van Francisco Franco (1892–1975), die

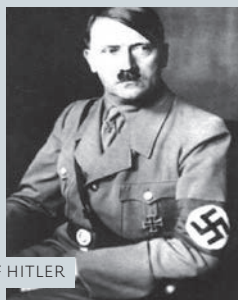
THOMAS HUXLEY

BENJAMIN JAN KOUWER

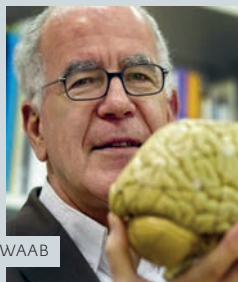
BENITO MUSSOLINI

ADOLF HITLER

FRANCISCO FRANCO

DICK SWAAB

JEAN PAUL SARTRE

de staat boven het individu stellen en de individuele vrijheid van haar burgers niet respecteren. Datzelfde niet-erkennen van de individuele vrijheid vindt men ook in uitspraken als die van Huxley. Of zoals in onze tijd in uitspraken van hersenwetenschapper Dick Swaab (2011), die in *Wij zijn ons brein*, van mensen dingen, objecten maakt en daarmee het menselijk bewustzijn ontkent.

Dat Kouwer zich daar zo druk om maakte, had vooral te maken met de principiële en methodologische problemen die hij als psycholoog ervoer. Een psycholoog die tegen een cliënt zegt: 'U hebt een persoonlijkheidsstoornis, die maakt dat u zich antisociaal gedraagt', maakt van de cliënt een ding-met-eigenschappen. Tegelijk is de psycholoog in gesprek met die cliënt en erkent dus het bewustzijn, de gespreksmogelijkheid, de vrijheid van die cliënt. Dat is met elkaar in strijd. Dat is dubbelzinnig. Het is die dubbelzinnigheid of ambiguïteit die problemen oplevert voor de psychologie.

Kouwer probeerde daar ook oplossingen voor te vinden. Zo wilde hij aan de cliënt de uitkomsten van het psychologisch onderzoek voorleggen – of beter: aanbieden –, om daarna met de cliënt een gesprek te voeren over wat hij of zij met deze onderzoeksgegevens zou kunnen doen. Speciaal in de klinische psychologie doet zich dus deze dubbelzinnige relatie van de medemens als object van wetenschappelijk onderzoek en als gesprekspartner voortdurend en onvermijdelijk voor. Overigens is in de formule-

ringen van de beroepsethiek van de psycholoog, vastgesteld door de beroepsvereniging van psychologen, het Nederlands Instituut voor Psychologen (NIP) met deze door Kouwer zo helder geformuleerde problematische dubbelzinnigheid op allerlei manieren rekening gehouden.

*Praten met kan alleen
als je bewustzijn, vrijheid
en vrije wil accepteert*

GESPREK

Kouwer beschouwde het menselijk bewustzijn als de mogelijkheid om in gesprek te zijn met medemens. Hij stelde vast dat Huxley iets 'raars' deed: met zijn opmerking ontkent hij het bewustzijn van zijn gehoor, maar doordat ze aan het adres van datzelfde gehoor gericht is, moet de spreker bewustzijn bij dat gehoor vooronderstellen. Zelf heb ik als Kouwer-leerling over Swaabs boek geschreven dat Swaab blij moet zijn dat 'Wij zijn ons brein' echt onzin is. Anders had hij immers zijn boek niet kunnen schrijven (breinen schrijven niet). En voor hem nog erger: niemand zou zijn boek hebben gekocht (breinen kopen niet; Koops, 2012).

Voor Kouwer is dus het bewustzijn de mogelijkheid van het tussenmenselijk gesprek. Gesprek kan je daarbij definiëren als 'een situatie waarin iemand aan een ander zijn perspectief op een

Medemenselijkheid vereist dat je je kunt verplaatsen in de ander

onderwerp aanbiedt met de bedoeling hiermee een antwoord van de partner uit te lokken' (Kouwer, 1973, p. 74). Ik bied u als lezer mijn perspectief op vrijheid aan, met de bedoeling, dat u daarop reageert, dat wil zeggen dat u daarover nadent en met uw eigen perspectief confronteert. Zo wordt meteen duidelijk dat bijvoorbeeld een slaaf niet als medemens wordt behandeld. De slaaf wordt niet beschouwd als een medemens met wie je in gesprek bent, wiens perspectief op de werkelijkheid er toe doet. Zodoende kan de meesteres in bad gaan terwijl de slaaf toekijkt (Kouwer, p. 76). Zijn blik is immers niet die van een medemens, ze kan zijn blik moeiteloos wegdenken. Haar naaktheid biedt geen erotisch perspectief aan, immers met de slaaf is er geen uitwisseling van perspectieven, de slaaf is niet vrij. Ik gebruik de term vrijheid hier om meteen aan te geven dat het bewustzijn, de mogelijkheid van het uitwisselen van gespreksperspectieven hetzelfde is als het veronderstellen van de absolute vrijheid van de mens.

MOREEL NOODZAKELIJK

Die term absolute vrijheid komt uit de filosofie van Jean Paul Sartre (1905-1980), in menig opzicht de

inspiratiebron van Kouwer. Die zogenaamde absolute vrijheid betekent dus dat de mens wordt beschouwd als een medemens die serieus moet worden genomen als gesprekspartner, en die vrij is om zijn perspectieven op de werkelijkheid aan te bieden. Sartre gebruikt de term absoluut als het erom gaat dat je iets onvermijdelijk, onontkoombaar moet veronderstellen. Onvermijdelijk betekent bij Sartre ook moreel noodzakelijk. De aanname van een bewustzijn bij de medemens, dat is de aanname dat die ander in vrijheid zijn keuzen kan maken, is noodzakelijk, is dus in Sartres termen absoluut, en het is moreel verwerpelijk om deze aanname niet te maken.

Bij uitstek is Sartres filosofie een filosofie van in en na de Tweede Wereldoorlog, waarin de keuzeproblemen uit die Tweede Wereldoorlog scherp aan de orde worden gesteld en waarin alles wat de menselijke vrijheid bedreigt ten stelligste verworpen wordt. Sartres hoofdwerk (1943) draagt de mooie titel *L'Être et le Néant*. *L'Être* is het dingachtige, het in zichzelf besloten zijnde. *Le Néant* is bij Sartre het bewustzijn, dat is datgene wat ontkent dat het in zichzelf besloten is; *le Néant* is het ontkennende, wat ook adequaat vertaald kan worden met het Niets, de Vrijheid. Het heet het Niets omdat het bewustzijn altijd niet is wat ervan gezegd kan worden. Het is niet wat het zegt of doet, het is een gespreksmogelijkheid, het biedt de vrijheid keuzen te maken, het is de voorwaarde daartoe.

Sartres filosofie van de vrijheid maakt elk individu verantwoorde-

lijk voor zijn existentiële keuzen en aan die verantwoordelijkheid is niet te ontkomen. Hoe totaal tegengesteld denkt men tegenwoordig in de zo populaire neuropsychologie en neurologie. Ik noemde al de bestseller van Dick Swaab. Daaraan kan ik toevoegen: *De vrije wil bestaat niet* van neurowetenschapper Victor Lamme (2010). Swaabs boek beleefde inmiddels meer dan 36 drukken; Lammes boek is toe aan zijn 22ste druk. Ik kan vele voorbeelden noemen van boeken, die goed verkopen, eenvoudig omdat ze neuro of brein in de titel hebben staan, maar soms helemaal niet over bijzondere kwaliteiten beschikken. Zelf heb ik mij bij herhaling opgewonden over boeken over het puberbrein (Koops, 2013; 2017), die suggereren dat lastig gedrag van pubers wordt veroorzaakt door de ontwikkeling van het brein. Daarvoor zijn kennelijk noch de pubers, noch de opvoedende ouders verantwoordelijk: hoe comfortabel!

DETERMINISME

Waarom vindt iedereen inmiddels hersenonderzoek zo verschrikkelijk belangrijk? In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, en nog lang daarna, hanteerde iedereen sociale verklaringsmodellen voor menselijk gedrag. Wereldwijd vroeg het cultuurhistorische klimaat van na de Tweede Wereldoorlog kennelijk om zulke verklaringen. Men wilde solidariteit, tussenmenselijke steun, groepsgeest, onderlinge afhankelijkheid, samen, samen, samen. Dat is in de jaren negentig omgeslagen: concurrentie,

individualisme, neoliberalisme, het totale failliet van het socialisme (weg IJzeren Gordijn: markteconomie); daar past het allerindividueelste onderzoek van de eigen hersenen bij.

Natuurlijk wil ik niet suggereren dat collegae als Swaab en Lamme er een fascistische ideologie op na houden, zoals Kouwer niet zou aarzelen te zeggen. Ik wil voorkomen dat ik de indruk wek dat ik Swaab en Lamme ervan verdenk medemensen in de dagelijkse omgang te dehumaniseren. Ze doen dat, naar ik aanneem, alleen binnen het wetenschappelijk discours. Overigens hebben filosofen als Herman Philipse en Daniel Dennett de vloer aangeveegd met de ideeën van Swaab en Lamme met argumenten als: wij zijn niet louter een speelbal van ons brein, maar we zijn wel degelijk zelf verantwoordelijk voor ons gedrag, we gaan niet naar een restaurant om af te wachten wat onze hersenen bestellen. Als ons denken, zoals Lamme suggereert, eigenlijk altijd rationalisaties achteraf zijn, terwijl onze hersenen de beslissingen nemen, leidt dat tot de onmogelijkheid de rationalisaties van Lamme zelf serieus te nemen. Maar we kunnen deze soms heilloze discussies veel beter vervangen door het Sartrianse schema te gebruiken op de wijze van Kouwer.

Dat schema houdt in dat we in de wetenschap, zeg de psychologie, de mens beschouwen als gedetermineerd. Naar het woord van de psycholoog Johannes Linschoten (1925-1964) zijn psychologen, ongeacht hun politieke voorkeur,

daarom de socialisten van het gedrag: zij geloven in gedragsplanning van de wieg tot het graf (Linschoten, 1963, p.233). Hij wil daarmee zeggen dat je in de wetenschap, ook in de psychologie, naar wetmatigheden zoekt en daarom je object opvat als een mechanisme. Maar dat doen psychologen alleen binnen het kader van de wetenschapsbeoefening, van hun wetenschappelijke studie van het menselijk gedrag. In de tussenmenselijke omgang is zo'n determinisme onmogelijk en in moreel opzicht ook onaanvaardbaar. In die omgang moeten wij de ander als bewustzijn, als vrijheid erkennen. Met dingen, en trouwens ook met dieren, kunnen we geen gesprek voeren: ze zijn af en gedetermineerd, ze zijn wat Sartre noemde *en soi*: in zichzelf besloten. Je praat *over* dingen en dieren, en in de wetenschap van de psychologie praat je ook *over* mensen. Maar in de omgang praat je *met* mensen, en praten *met* kan alleen als je bewustzijn, vrijheid en vrije wil accepteert. Alleen dan kun je een gesprek voeren, dat is perspectieven op de werkelijkheid uitwisselen.

Wie die twee werelden, die van de wetenschap en die van de alledaagse omgang, door elkaar haalt en dus in de omgang de ander verdinglijkt, en anders dan Swaab en Lamme dat niet alleen in wetenschappelijke discussies doet, maar ook daadwerkelijk in de omgang, kun je met goed recht fascisme verwijten.

DEHUMANISATIE

Uit deze beschouwing volgt dat genocide en andere vormen van

uitsluiting en gewelddadige vijandigheid alleen kunnen bloeien als leden van de gehate groepen gedehumaniseerd worden, dat wil zeggen: niet als gesprekspartner geaccepteerd worden.

Jud Süß was een door de nazi-propaganda minister Joseph Goebbels gestimuleerde film uit 1940, waarin de jood gestereotypeerd werd: joden hebben een lange haakneus, zijn materialistisch, immoreel, onbetrouwbaar en lelijk. In *Der Ewige Jude* uit 1938 worden joden gepresenteerd als Oosterse barbaren, die parasiteren op de Westerse samenlevingen; ook worden ze indringend en direct vergeleken met ratten. Ook helpt het om de gehate groep mensen, en dit geval de joden, te kwantificeren, onderwerp van tellingen en grafieken te maken. Het ordenen van bezittingen van slachtoffers van de Holocaust leidt af van het persoonlijke leed van de slachtoffers. Franz Stangl, commandant van Treblinka, zei in een interview dat hij de aangevoerde joodse gevangenen beschouwde als cargo, als lading of vracht. In alle genociden, zoals de uitroeiing van indianen in Amerika, de massamoord op de Armeniërs, de Holocaust, het Pol Pot-regime, Rwanda en Darfur, werd gebruik gemaakt van de suggestie van beestachtigheid van de ander. Micha de Winter (2011a, p. 79) beschreef hoe aan de vooravond van de genocide in Rwanda de radiostations begonnen te roepen dat de kakkerlakken (de Tutsi's) uitgeroeid moesten worden. Stereotypering, kwantificering en de vergelijking met door ons

bepaald niet geliefde diersoorten als ratten en kakkerlakken ontnemen de ander het recht, of zelfs de principiële mogelijkheid om gesprekspartner te zijn: ze bezitten geen individuele vrijheid, ze beschikken niet over een bewustzijn dat onze perspectieven op de werkelijkheid kan beïnvloeden. Ze zijn als het ware vergelijkbaar met de slaaf: hun menselijkheid kan weggedacht worden. En pas dan zijn zogenaamde *Endlösungen* als die van de nazi's mogelijk.

Het voorgaande kort samenvat: in de wetenschap, zoals de psychologie, wordt de mens gezien als een soort machine, wiens gedrag bepaald wordt door wetmatigheden die de onderzoeker in kaart brengt. In de wetenschap is de mens een zijnde, een ding-met-eigenschappen. Maar in de tussenmenselijke omgang is de medemens voorzien van bewustzijn, van een vrije wil. Deze twee niveaus door elkaar halen is gevaarlijk en leidt tot allerlei onzin. Tegen iemand zeggen: je bent een verzameling zenuwcellen is dubbelzinnig. De uitspraak ontkent bewustzijn en vrijheid van de ander, maar wordt tegelijk tegen die ander gezegd en dat heeft alleen zin als je bewustzijn veronderstelt. Er zijn dus goede redenen iemand die de ander verdinglijkt fascisme te verwijten. Genocide berust op het beginsel dat de ander wordt gedehumaniseerd, dat wil dus zeggen: niet als gesprekspartner met bewustzijn en vrije wil wordt opgevat.

MEDEMENSELIJKHEID

Wat moeten we doen om de

beestachtigheid van genocide en ander massamoordpartijen te voorkomen? Ik volg daarbij het motto van De Winter (2011b), die een van zijn boeken de titel gaf: 'verbeter de wereld, begin bij de opvoeding'.

In de eerste plaats kunnen we gebruik maken van het wetenschappelijk onderzoek naar de zogenaamde *Child's Theory of Mind* (Wellman, 1990; 2015). Deze aanduiding verwijst naar het in-zicht van jonge kinderen in het denken van medemensen. Het is als het ware de studie van het kind als psycholoog (Harris, 1977). Uit dat onderzoek is gebleken dat zeer jonge kinderen, zo tussen drie en vier jaar, beschikken over degelijk inzicht in medemenselijk gedrag. Neem het klassieke experimentje van Heinz Wimmer & Joseph Perner (1983) waarin een kind een verhaaltje (ondersteund door plaatjes) wordt verteld over Maxi. Maxi krijgt van zijn moeder een reep chocola. Hij stopt die in de keukenla en gaat eerst buiten spelen. Moeder denkt: in die la is het te warm, dus ik doe de reep in de koelkast. Maxi komt weer binnen en de vraag aan het proefpersoonje is dan: 'Waar gaat Maxi de reep zoeken?' Driejarigen zeggen: 'In de koelkast', en vierjarigen zeggen: 'In de keukenla'. Op de waarom-vraag zeggen de driejarigen: 'Hij wil de chocola hebben.' De vierjarigen zeggen: 'Hij kijkt in de keukenla, want hij weet niet dat zijn moeder de chocola verplaatst heeft'. De vierjarigen begrijpen wat *false beliefs* zijn. Zij begrijpen dat Maxi handelt op grond van zijn (onjuiste) kennis.

In de ontwikkelingspsychologie wordt het begrijpen van *false beliefs* gezien als de essentie van het je kunnen verplaatsen in de geest van een ander. De vierjarigen beschikken dan over een naïeve theorie, die ze delen met volwassenen. De structuur van die naïeve theorie is bij deze jonge kinderen dezelfde als die bij volwassenen. Ik ben van mening dat de pedagogiek tot doel heeft de menswording van het kind te bevorderen, zodat het optimaal in staat is tot medemenselijkheid. Medemenselijkheid vereist dat je je kunt verplaatsen in de ander. Het onderzoek naar *The Child's Theory of Mind* geeft duidelijk aan welke elementen in de omgangstaal hierbij belangrijk zijn, er zijn stimuleringsprogramma's voor jonge kinderen ontworpen, en er is uitgezocht welk type kinderliteratuur bevorderlijk is. Dit alles kan gebruikt worden in de opvoeding tot medemenselijkheid. Dat is een opvoeding, waarin leren verplaatsen in de denken beleavingswereld van medemensen centraal staat. Daarzonder is een uitwisseling van perspectieven op de werkelijkheid onmogelijk.

Een tweede pedagogische bouwsteen is het kritisch leren denken en luisteren naar taal. Zo is de beruchte minder-minder uitspraak van Geert Wilders (pvv) een uitspraak die aansluit bij de kwantificerende dehumanisering van de ander. Met de eerdere term kopvoddentaks maak je duidelijk dat moslimvrouwen geen hoofd hebben (maar een kop zoals dieren), dat ze geen kleding maar 'vodden' dragen (zoals landlopers) en dat het gerechtvaardigd is een uitzondering op algemene

burgerrechten te maken door hen als enige belasting te laten betalen op het dragen van kleding (zie De Winter, 2011, p. 81). Wij kunnen kinderen van jongs af aan leren het effect van dit soort taalgebruik te ervaren en te leren doorzien; daarom zouden jonge kinderen moeten worden opgevoed met retorica en logica.

Natuurlijk hebben we bij de burgerschapsvorming van kinderen, zoals kritisch leren analyseren van ideologisch getinte taal, ook het schoolonderwijs nodig. In dat onderwijs zou dan ook het derde element vorm moeten krijgen: vanaf jonge leeftijd leren wat democratisch overleg is en dat leren toepassen in vergaderingen. Kinderen dienen heel jong te leren vergaderen volgens democratische uitgangspunten. Leren vergaderen houdt in dat je leert luisteren naar standpunten van anderen, dat je leert op

je beurt te wachten, en je respectvol moet omgaan met de argumenten van anderen en dat je leert om compromissen te sluiten. Niets kan zo goed bijdragen aan burgerschapsvorming als leren vergaderen op jonge leeftijd.

CONCLUSIES

Het jaarlijks herdenken van de gevallen in de Tweede Wereldoorlog is zinvol, niet alleen om mee te leven met hen, die er nog persoonlijke, emotionele herinneringen aan hebben, maar ook en vooral om de contemporaine gevaren van fascisme en totalitarisme scherp onder ogen te blijven zien.

Kiezen in vrijheid kan alleen kiezen voor vrijheid worden als de keuzevrijheid van de ander wordt gerespecteerd. Daartoe moeten wij elkaar permanent oproepen en daartoe dienen wij volgende generaties met liefde en toewijding op te voeden.

Kinderen dienen heel jong te leren vergaderen volgens democratische uitgangspunten

OVER DE AUTEUR

Willem Koops is emeritus universiteitshoogleraar Grondslagen en geschiedenis van de Ontwikkelingspsychologie en de Opvoedkunde aan de Universiteit Utrecht. Deze tekst sprak hij uit op 4 mei 2017 ter herdenking van omgekomen leden van de universitaire gemeenschap van de Universiteit Utrecht in de periode van oorlog en bezetting 1940-1945. De spreektekst is voor dit artikel heel licht bewerkt. E-mail: W.Koops@uu.nl.

Literatuur

- Harris, P.L. (1977). *The Child as Psychologist*. Amsterdam: VU (openbare les).
- Koops, W. (2012). Over 'Grosshirm-Voodoo'. In M. Peters, J. Waalwijk, M. Rasch, & R. Berends (Red.). *Zijn wij ons brein?* (p. 4-9). Utrecht: Studium Generale.
- Koops, W. (2013). Nieuwe adolescentiepsychologie? Over de kleren van keizer Neuro. *De Psycholoog*, 48, 10-16.
- Koops, W. (2017). Brein of hersenen? *De Psycholoog*, 52, 20-21.
- Kouwer, B.J., (1973). *Existentiële psychologie. Grondslagen van het psychologisch gesprek*. Meppel: Boom.
- Lamme, V. (2010). *De vrije wil bestaat niet*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Sartre, J.-P., (1943). *L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard.
- Swaab, D. (2010). *Wij zijn ons brein*. Amsterdam: Contact.
- Wellman, H.W. (1990). *The Child's Theory of Mind*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Wellman, H.W. (2015). *Making Minds. How theory of mind develops*. Oxford: Oxford University Press.
- Wimmer H. & Perner J. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103-128.
- Winter, M. de. (2011a). Haat, dehumanisering en de opvoeding tot het tegendeel. In W. Koops & M. de Winter (Red.) *Wereldwijd opvoeden* (p. 77-89). Amsterdam: SWP.
- Winter, M. de. (2011b). *Verbeter de wereld en begin bij de opvoeding*. Amsterdam: SWP.

In de Tuchtrechtrubriek van april 2017 discussiëren jurist Joost Wasser en gezondheidszorgpsycholoog Henk Geertsema over seksuele relaties tijdens een zorgverlenings-situatie. Volgens Wim Hofstee vraagt het verschil in invalshoek tussen jurist en clinicus om een nadere beschouwing van het spel tussen psycholoog en cliënt.

TUCHTRECHT

POSTPROFESSIONELE LIEFDESLUST

In de laatste Tuchtrechtrubriek van *De Psycholoog* discussiëren Joost Wasser en Henk Geertsema over seks tussen psycholoog en cliënt na ommekomst van een professionele relatie. Ze zijn het erover eens dat sprake is van een vergrijp wanneer de cliënt alsnog 'afhankelijk' is van de psycholoog. Ze verschillen van mening over de manier waarop die afhankelijkheid moet worden vastgesteld. Volgens Geertsema bepaalt de psycholoog dat zelf. De merkwaardige consequentie van dat standpunt is dat de cliënt voor de definitie van haar eventuele afhankelijkheid afhankelijk is van de psycholoog. Wasser brengt dan ook voorzichtig in het midden dat de cliënt in dezen zo haar eigen gedachten kan blijken te hebben. Lees: een beetje advocaat in casu maakt gehakt van die zelfbepaling van Geertsema. Misschien moeten we die dan ook lezen als een beroepsethisch noodzakelijke, niet als een voldoende voorwaarde. Hoe dan ook vraagt het verschil in invalshoek tussen jurist en clinicus om een nadere beschouwing van het spel tussen psycholoog en cliënt.

POST-THERAPEUTISCHE SEKS

Zo'n analyse voltrok zich in discussiewerkgroepen met ouderejaarsstudenten over professionele ethiek. Bij het onderwerp posttherapeutische seks

placht ik om te beginnen te worden geconfronteerd met geamuseerde, zoal niet neerbuigende glimlachjes op de gezichten van studenten, behorend tot latere generaties dan de mijne. Niet dat ze ook maar enige tolerantie hadden voor misbruik en verkrachting, maar met het zondigheidsbeginsel op de achtergrond van de Beroepscode-artikelen in kwestie hadden ze niet zoveel. Hun perspectief gaf aanleiding tot discussies, met een conclusie die weliswaar onorthodox maar acceptabel bleek. Hier volgt een gestileerde weergave van een en ander.

In de eerste plaats, hoewel min of meer terzijde, waren de cursisten overwegend vrouwelijk, terwijl we ons niet aan de indruk konden onttrekken dat de betreffende Beroepscode-artikelen zijn geënt op het stereotype van (hetero)seks tussen psycholoog-m en cliënt-v. (Ook in de betogen van Wasser en Geertsema werkt het lichtelijk vervreemdend als je hij en zij van plaats ver-wisselt). Natuurlijk is apert misbruik van cliënten ook voorstelbaar als de bovenliggende partij geen man is, maar in het grijze gebied waar het hier om gaat, zullen er eerder vraagtekens rijzen omtrent de relevantie van de artikelen. Ik weersta de intellectuele verleiding om allerlei mogelijke varianten nader te beschouwen, en beperk me tot het stereotiepe

geval waarin psycholoog-m en cliënt-v, na beëindiging van een professionele relatie, een seksuele relatie aangaan.

Volgens de beroepsethische consensus in de codes en bij de bovengenoemde discussianten kan zo'n relatie dus niet als er nog steeds sprake is van afhankelijkheid aan de kant van de cliënt. De veronderstelling daarbij is dat de professionele relatie een voedingsbodemp is voor afhankelijkheid; in de preambule van de Beroepscode staat: 'In de beroepsuitoefening zijn veel van de relaties in aanleg ongelijk en kunnen daardoor gemakkelijk leiden tot afhankelijkheid van de betrokkenen'. Die gedachte lijkt me afkomstig te zijn uit het aloude autoritair-medisch model, waarin de patiënt (lijdend voorwerp) voor genezing is overgeleverd aan de almachtige dokter. Dat model heeft zijn betekenis voor zover het personen betreft die redelijkerwijs niet geacht kunnen worden hun wil te bepalen, maar we hebben het hier over meerderjarigen die zich laten behandelen en adviseren, en daarvoor expertise zoeken bij een psycholoog. Mochten ze zich al uit eigen beweging willen onderdompelen in een - paradoxale - afhankelijkheidsrelatie, dan zijn ze bij die psycholoog in principe aan het verkeerde adres (nog afgezien van het feit dat zelfs in medische kringen het autoritair model intussen aan erosie onderhevig is). De psychologische code is van begin tot eind doortrokken van principes als zelfbeschikking en autonomie, van de cliënt wel te

verstaan. In de woorden van een oudere preambule, destijds als ik me goed herinner geschreven door Bert Duijker: 'Het onwrikbare standpunt waarop het NIP zich wenst te plaatsen, is dat van *eerbied* voor de mens. Dit houdt in dat de psycholoog degene met wie hij in professioneel contact treedt, principieel erkent als een zelfstandig en verantwoordelijk persoon die recht heeft op de verwerving van zijn mogelijkheden, zulks in het kader met en zijn verplichtingen jegens anderen.'

De terminologie is in de loop der tijd wat versoberd, maar de strekking is onveranderd. Hoe dan ook, als er een afhankelijkheidssyndroom vanuit de professionele relatie na-ijlt in de post-professionele, zou een klacht daarover primair betrekking moeten hebben op die eerste fase.

ARTIKEL 55

Al met al voelde ik me als docent niet geroepen in te gaan tegen de libertairdere moraal van de junior-collega's in spe (stel dat zoiets überhaupt op de weg van de docent zou liggen), maar attendeerde ze er wel op dat artikel 55, 'Persoonlijke relatie na het beëindigen van de professionele relatie', zelf als de bron van hommeles kan fungeren, ook wanneer de betreffende volwassenen zich met wederzijdse instemming overgeven aan de liefdeslust. In theorie kan het zijn dat de minnares naderhand, in een opwelling van rechtzinnigheid, zich plaatst op het gezichtspunt van het artikel en de casus aanhangig

maakt. Men kan zich daar allerlei nobele sociale motieven bij voor de geest halen. Realistischer is een scenario waarin de relatie vroeg of laat spaak loopt omdat zij zich er meer van voorstelde dan hij waarmaakt. Teleurgestelde partijen hebben dan soms de neiging in breder verband verhaal te gaan halen, waarvoor artikel 55 een uitnodigend frame biedt.

Mocht de psycholoog denken dat dergelijk vertoon van assertiviteit alleen al in tegenspraak is met afhankelijkheid, en dat het verweer sowieso een fluitje van een cent is, dan helpt Wasser hem definitief uit die droom. De bewijslast voor niet-afhankelijkheid ligt namelijk bij die psycholoog, die door zijn eigen discipline wordt dwarsgezet: hoe kun je als psycholoog weerleggen dat er ondanks alles sprake was van een vage, latente, onbewuste afhankelijkheid, die zich pas aan klaagster openbaarde toen haar later de schellen van de ogen vielen? Vandaar dat Wasser, enigszins verlekkerd, spreekt van een 'diabolische' bewijslast; je ziet voor je hoe de jurist in casu geniet van de *double bind* waarin de psycholoog moet spartelen. Kortom: met postprofessionele seks blijft het oppassen geblazen.

Rest nog te vermelden dat de cursisten zich goed konden vinden in deze machiavellistische slotconclusie en tevreden huns weeggingen. Of ze niet weer hebben gezondigd, kan ik niet garanderen.

Wim Hofstee is emeritus-hoogleraar Psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: w.k.b.hofstee@rug.nl.

Slimme software,
dus meer tijd
voor mijn cliënt

KIES VOOR EFFICIËNTIE MET INCURA: AGENDA, EPD, ROM, FACTURATIE ÉN BOEKHOUDING

- Volwassen & Jeugd: GBGGZ, SGGZ, OVP
- SMS- en E-mail-Service
- Patiëntenportaal
- Koppelingen met o.a. EVS, ZorgMail, Reflectum, TelePsy
- Met unieke app (Apple & Android)

VRAAG EEN DEMO AAN OP WWW.INCURA.NL